

*Rixer Ádám egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Közigazgatási Jogi Tanszék*

Jog és válság

A mai jog válsága – a válság joga és az új természetjog¹

1. Az írás célja

Mai jogunk jellegzetességeiről szólva e rövid tanulmányban nem vállalkozhatom egy komplex jogelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzésére, illetve a jogállamiság követelményeinek rendszerező összefoglalására.² Ám arra igen, hogy a jogrendszer alakulásának, dinamikájának általam legfontosabbnak tartott és a válság(ok) által felnagyított jellegzetességeit – állapotleíró és kritikai megközelítésben is - szemrevételezzem.

A tanulmány a mai jog³ válságtüneteinek rövid katalógusát kínálja, sőt, azon túllépve egyes továbbfejlődési irányokat is felvázol. Ezen lehetséges irányok között az írás az egyik lehetőség, a keresztény természetjog mai jogunkba, illetve jogtudományunkba történő visszatéréséről kíván részletesen is számot adni, felvázolva azt az utat, amelyen haladva a (keresztény) természetjogi megközelítések a jogtörténet sárgult lapjairól visszakerülhetnek a „tartható álláspontok” közé, megkerülhetetlen hatást gyakorolva – egyebek mellett - a jogtudományra, a jogi gondolkodásra, a jogi oktatásra, s ezeken keresztül is a törvényhozásra és a törvénykezésre.

¹ A Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának Politológiai Tanszéke volt a házigazdája a Magyar Politikatudományi Társaság reprezentatív szakmai eseményének, a XVI. Politológus Vándorgyűlésnek, melynek megrendezésére a „Válság – Választás – Demokrácia” címmel került sor 2010. június 18-19. között Szegeden. Jelen írás a Szerző konferencián elhangzott előadásának szerkesztett változata.

² Erre nézve lásd: Szigeti Péter: A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989 – 2006. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

³ Amikor a tanulmányban mindenfajta jelző nélkül használom a jog kifejezést, ezzel egyrészt a jog (inter)kulturális jellegét kívánom hangsúlyozni, másrészt pedig arra kívánom ráirányítani a figyelmet, hogy lehetségesek olyan jól értelmezhető hangsúlyeltolódások, irányváltások sőt olykor paradigmaváltások is, melyek nem korlátozódnak valamely jogrendszer, jogterület vagy jogintézmény szűkebb területére.

A munka a fenti kettősség jegyében tartalmaz egy a jelenlegi helyzet felvázolását célként kitűző, deskriptív irányultságú (2. fejezet), illetve egy normatív kijelentéseket tartalmazó, erősen axiológikus részt is (3-7. fejezet).

2. A modern jog jellegzetességei

A modern jog (illetve modern társadalom) jellegzetességeiről szólva ki kell emelnünk, hogy az ősi emberi közösségekben már léteztek képzetek a jóról, rosszról, arról, hogy mit szabad tenni, s mit nem. Jog azonban – mai formájában – nem létezett. A jog ugyanis még nem különült el az egyéb társadalmi normáktól, a vallási, erkölcsi, technikai normáktól, ahogyan a hatalmi szervezet sem különült az adott emberi közösségtől, csoporttól (egészen pontosan annak tagjaitól).

Kulturális alapú megközelítésben tehát ma nem a jog az egyetlen normatív szabályozója a társadalmi együttélésnek; az erkölcsi elvárások, vallási előírások, a politikai etikett stb. szabályai a jogéhoz hasonló szabályozási igénnyel lépnek fel az egyéni és közösségi viselkedés vonatkozásában. Ebből az is következik, hogy amikor a jog természetét vizsgáljuk, azt is fel kell mérnünk, hogy az említett normatípusok miben különböznek a jogtól, milyen kölcsönhatásban állnak a joggal, illetve, hogy a jog gyakorlati használhatósága milyen mértékben függ az egyéb szabályrendszerek lététől és kiépültségétől.⁴

A modern ember számára tapasztalat a társadalom funkcionális differenciálódása; a politika, a jog, a gazdaság, a tudomány, s ugyanígy a vallás részrendszereinek egyre nyilvánvalóbb autonómiája, amely a társadalomelméletek számára is erőteljes kihívást jelent(ett), amikor is ezt az acentrikussá – azaz központ nélkülivé – váló világot kell(ett volna) leírniuk.⁵ A központi rendezőelv nélküli korban fogant modern és „posztmodern” társadalomelméleti koncepciók jellemzője, hogy az ember filozófiai-erkölcsi természetéről nem (vagy csak kevéssé) vesznek tudomást, illetőleg a társadalomintegratív erőkhöz kötődő helyes társadalmi együttélés, rend elveit nem firtatják, s így a működőképes társadalmi rend teoretikus megalapozásáról is lemondanak.⁶

⁴ „The Nature of Law” /szócikk/ Stanford Encyclopedia of Philosophy, January 4, 2007 http://www.google.hu/searchsourceid=navclient&hl=hu&ie=UTF&rlz=1T4PCTC_huHU374HU375&q=An+Outline+of+Contemporary+Legal+Thought

⁵ Cs. Kiss Lajos: Bevezetés. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Budapest, 1994. 7-8. o.

⁶ Frivaldszky János: Klasszikus természetjog és jogfilozófia. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 382. o.

A modern jog és jogtudomány mai állapotának kialakulásában az egyik döntő hatást - még korábban - az isteni természetjog kizárólagosságától történő elszakadás jelentette: az ember által alkotott pozitív jog érvényességének transzcendens (morális) igazolása profanizálódott a racionális természetjog formájában.⁷ Bár a pozitív jog érvényességének transzcendens, ún. metajurisztikus (morális) elvekkel történő igazolási kényszere ezzel még nem szűnt meg, maga az igazolási probléma áthelyeződött a nem teremtett világ történetiségének dimenziójába.⁸ Kecskés Pál írja: „Midőn a romantika eszmevilágában kifejlődő történeti-jogi iskola konzervativizmusa a történeti népszellemben nyilvánuló szokásjogot tekintette a pozitív jog forrásának, a történeti módszer sürgetésével jelentős mértékben elősegítette a jogi pozitívizmus kifejlődését,”⁹ mely a metafizikum elutasításával – azaz Isten létének és szerepének elutasításával - kizárólag a konkrét, tételes jogot tekintette egyedül létező és érvényes jognak (azzal, hogy álláspontja szerint a létrejött szabályok egyetlen lehetséges mögöttes oka a történelmi körülményekben keresendő). Ebben a megközelítésben a jog fogalma a tárgyi (pozitív) értelemben használt jogra szűkül(t), melynek egyedüli eredője és így értelmezésre jogosultja az állam, illetve az állami akarat.¹⁰

A jog pozitívalódási folyamatának, az erkölcs és a jog (moralitás és legalitás) funkcionális különválásának/különválasztásának előrehaladásával, a természetjogi gondolkodást háttérbe szorító jogi pozitívizmus megerősödésétől kezdve a jogi érvényesség „eredetére és mibenlétére” irányuló kérdésre keresett válasza a következő alternatíva kínálkozott/kínálkozik: a pozitív jog a célracionálisan tételezett (jogi!) eljárás keretében hozott döntés által tesz szert érvényességre, s nem szorul semmiféle jogon kívüli transzcendens igazolásra, vagy pedig fennáll a külső igazolási kényszer, a metajurisztikus (morális) elvekre való ráutaltság.¹¹ Már itt érdemes megjegyeznünk, hogy napjainkban ismét a – lehető legtágabban értelmezett - természetjogias felfogások lassú erősödésének lehetünk tanúi. Derick Beyleveld és Roger Brownsword *Law as a Moral Judgement* c. munkájukban pl. morális jelenséggként ragadják meg a jogot és azt állítják, hogy a leíró „van” és az előíró „legyen” kijelentések dichotomikus rendjét – sőt egységét - ez nem zavarja. Számukra a jog közvetlenül épül a morális elvárásokra, ellentétben a pozitívista megközelítésekkel, melyek igyekeznek a két jelenséget élesen elválasztani egymástól.¹² Beyleveld és Brownsword azt is

⁷ Cs. Kiss Lajos i. m. 8. o.

⁸ uo.

⁹ Kecskés Pál: Természetjog. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 219-220. o.

¹⁰ uo.

¹¹ Cs. Kiss Lajos i. m. 8-9. o.

¹² J. E. Penner: *McCoubrey & White's Textbook on Jurisprudence*. Oxford University Press, 2008. 115. o.

állítják, hogy minden ésszerűen (józanul) gondolkozó lény valamifajta felettes morális megfontolás alapján folyamodik bármely jogi eszközhöz, s létezik a társadalmi rend valamifajta „ideáltipikus” modellje, amely alkalmas lesz arra is, hogy bármely jogi művelet értékeléséhez viszonyítási pontként szolgáljon.¹³

Az ilyen és ehhez hasonló elképzelések azonban nem mondanak ellent annak a magállapításnak, amely szerint a többségi álláspont alapján - némi leegyszerűsítéssel - a mai (tétélezett) jog önmagának, pontosabban *önreferenciájának* köszönheti érvényességét; annak, hogy elkülönült rendszerén belül a jogi eljárások intézményesen és hivatásszerűen kerülnek alkalmazásra jogi eljárások eredményeire; amelyek tekintetében a morális igazolási kényszer is legfeljebb jogrendszeren belüli „jogi problémaként” (alkotmánybíráskodás stb.) jelenik meg. Niklas Luhmann fejezi ki a jog „hagyományos” elméletét radikalizáló tényállást, illetve jog bináris (kétértékű) kódjának hajlíthatatlan keménységét: „a jogon kívül nem létezik jog, tehát a rendszer társadalmi környezetéhez való viszonyában nincs a jognak sem inputja, sem outputja”.¹⁴ A jog saját műveletei révén létrehoz egy autonóm jogi valóságot, s a társadalmat így, önmaga szabályozása révén szabályozza, vezérli.¹⁵ Az **eljogiasodás**¹⁶ jelenségének okaként a jog és a társadalom eltérő rendszerlogikái jelennek meg, amennyiben az eljogiasodás (olykor) patológikus hatásai a szervezeti struktúrákban, motivációkban és racionalitásokban meglévő különbségekre – és az egyéb párhuzamos társadalmi normatípusok oldalán megjelenő hiányosságokra - vezethetők vissza.¹⁷ Az eljogiasodás tehát a jog behatolását jelenti bizonyos – látszólag – autonóm társadalmi szférákba, amelyek saját rendszerlogikáik révén azonban alakítják is a jogot, visszahatnak arra. A jog működési módját alapvetően változtatta meg az a tény, hogy a jogalkotási folyamatok és az egyedi döntések nem csupán a szélesebb értelemben vett nyilvánosságnak váltak részeivé, de a legszélesebb értelemben vett populáris kultúra, a médiumok is „sajátjukként” tekintenek ezekre.¹⁸

A modern, szekuláris és nem totalitárius államoknak mindazonáltal sajátossága, hogy joguk saját igazolási kényszerei ellenében is *szelektív zártságot* mutat, illetve érdemi rendszerautonómiára tett szert (ezt hívhatjuk a szakirodalom alapján a jog önreferenciális

¹³ Derick Beyleveld és Roger Brownsword: Law as a Moral Judgement. London, Sweet & Maxwell, 1986. 145. o.

¹⁴Cs. Kiss Lajos i. m. 9. o.

¹⁵Gunther Teubner: Társadalomirányítás reflexív jog révén. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Budapest, 1994., 67. o.

¹⁶Amelyet mások a „perlési politizálás” előtérbe kerülésével is magyaráznak (Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2000)

¹⁷Gunther Teubner i. m. 73. o.

¹⁸Richard Sherwin: Intersections of Law and Culture. A cross-disciplinary conference hosted by the Department of Comparative Literary and Cultural Studies, Franklin College Switzerland, Lugano, October 2, 2009

zárttságának is). Ez a tény *rövid távon* – a történelmi tapasztalatra, emberi szükségletekre és egyéb célracionális megfontolásokra alapítottan - nagymértékben elősegítette a korábbi természetjogi elvek alkotmányban rögzített alapjoggá transzformálódását, sőt – letisztultságuknak köszönhetően – ezek globális igényként való megjelenését. Ám napjaink jogéletének – hazánkban és külhonban egyként tetten érhető, trendszerű és válságok által felerősített – változásai *a jogok hangsúlyozásán túl* egyre inkább a

- 2.1. *működőképesség* szempontjainak érvényesítését;
- 2.2. az *állam* kivonulása (leépítése) helyett annak *visszaépítését*;
- 2.3. a *jog folyamatszerűségének, tárgyalásos jellegének visszaszorítását*, valamint
- 2.4. *új – társadalmi szintű - közmegegyezések kimunkálását* igénylik.

2.1. A jog arisztokratizmusa helyett működőképes jog

A jog arisztokratizmusa az egyik jelenség, amelyre érdemes felhívnom a figyelmet. Arisztokratizmusról azért is érdemes beszélnünk, mert a fogalomra rátelepült negatív konnotációk széles körben ismertek és elfogadottak. Ez elsősorban a jog életszerűségének csökkenését jelenti, ami elsődlegesen az **alapjogi szemlélet túlhajtásából ered**; abból tudniillik, hogy a jogok katalógusának bővítésével, az egyes jogok tartalmi erősítésével szemben csupán reziduális tételként jelenik meg a fenntarthatóság, alkalmazhatóság, a működőképesség szempontja. Ezen probléma illusztrálására álljon itt két példa (egy magyar és egy német):

- Az Alkotmánybíróság 41/2005. (X. 27.) AB határozatában kifejtette, hogy az autonómia, az autonómiával rendelkező szervek védelmében Alkotmányból származó feladata van. Egyértelműen leszögezte, hogy „nem tekinthető alkotmányosnak pl. az a törvényi szabályozás, amely az önkormányzatok szervezetét olyan módon szabályozza, hogy az a szervezetalakításhoz való jog *lényeges tartalmát* korlátozza, az önkormányzati jog tartalmának *kiüresedéséhez*, annak *tényleges elvonásához* vezet, kizárja azt, hogy az önkormányzat önálló felelősséggel döntsön a saját szervezetének kérdéseiben”.¹⁹ Ennek megfelelően a felsőoktatási intézmény(ek) autonóm működését az Alkotmánybíróság *alkotmányos érték*ként ismerte el. Jelen témánk szempontjából lényeges, hogy a határozathoz különvéleményt fűző

¹⁹ 1/1993. (I. 13.) AB határozat, ABH 1993, 27, 28-29.

Kiss László alkotmánybíró szerint „az államnak joga és egyben kötelessége is arra törekedni, hogy a felsőoktatási intézményrendszer „működőképes” legyen”. Ebben a – változatlanul demokratikus - megközelítésben a működőképesség – az állam által legitimált gyakorlatok vonatkozásában – annyiban több az intézményesített létezésnél, hogy az állampolgárok hétköznapijait is jelentősen „élhetőbbé” teszi.²⁰

Ezzel szoros összefüggésben a 39/2006. (IX. 27.) AB határozatában az Alkotmánybíróság a köztársasági elnöknek az Országgyűlés által elfogadott, de még ki nem hirdetett törvény rendelkezése alkotmányellenességének előzetes vizsgálatára benyújtott indítványa alapján megállapította, hogy az Ftv. módosításáról szóló törvény részben alkotmányellenes, mert „egy felsőoktatási önkormányzati szervnek nem minősülő testület számára teszi lehetővé a felsőoktatási intézmények autonómiája által védett döntések meghozatalának megakadályozását”.²¹ Az Alkotmánybíróság szerint a felsőoktatási autonómiába tartozó önkormányzati jogok szabad gyakorlásának megakadályozása a felsőoktatási intézmény önállóságának és függetlenségének korlátozását, megszűnését jelentheti, s a felsőoktatási autonómia sérelmét vonja maga után, ezért a tervezett szabályozás ellentétes az Alkotmány 70/F. és 70/G.. §-aival.²² E határozathoz fűzött különvéleményében Kiss László alkotmánybíró véleménye szerint a magyar állam is levonhatja annak szervezeti konzekvenciáit (akár új, eddig ismeretlen típusú szervezetek létrehozásával is), hogy *jelenleg pusztán a kollegialitás alapelvén működő, javarészt a menedzsmentben járatlan laikusok vezette igazgatás jellemzi a felsőoktatást.*²³

- A német alaptörvény első szakasza az emberi méltóság sérthetlenségét hirdeti.²⁴ A német alkotmánybíróság már korábban kimondta, hogy ehhez a méltósághoz (ennek fogalmi körébe) tartozik az emberhez méltó létminimumhoz való jog is, amely egészen a közelmúltig csupán az elemi étkezés, ruházkodás és lakhatás feltételeinek állam általi kötelező biztosítását

²⁰ Kiss László: Jogállam és/vagy élhető állam. In: A demokrácia deficitje. PTE ÁJK – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 2008. 142. o.

²¹ 39/2006. (IX. 27.) AB határozat, ABH 2006, 498, 498-499.

²² 39/2006. (IX. 27.) AB határozat, ABH 2006, 498, 505.

²³ Kiss László alkotmánybíró különvéleménye a 39/2006. (IX. 27.) AB határozathoz, ABH 2006, 498, 508.

²⁴ Németország Alkotmánya 1. szakaszának 1. bekezdése (Grundgesetz, Art. 1 Abs. 1)

foglalta magába (mindazok számára, akik még, már vagy önhibájukon kívül az adott időszakban nem dolgoznak). A német alkotmánybíróság újabb döntésében²⁵ azonban már emellett foglalt állást, hogy a pusztasági létezés anyagi feltételein túlmenően a már említett emberhez méltó létezés tartozik a társadalom életében való minimális részvétel joga, ami elsősorban a kultúrához, illetve az oktatáshoz való hozzáférésben testesül meg. A döntés egyúttal a segélyezési rendszer átalakítását is elindította (az ún. Hartz IV – segély új igénykategóriáinak kialakításával), amennyiben a döntés „alanyi joggá” tette az egyes kulturális javakhoz való érdemi hozzáférést.²⁶ A döntéssel kapcsolatban a legtöbb elemző arra az ellentmondásra utal, hogy a jog bővítésére egy romló makrogazdasági helyzetben került sor...

Természetesen az említett – a működőképesség szempontjait háttérben tartó, alapjogi irányultságú - szemléletmódoknak számos másodlagos oka is van; így – egyebek mellett - a jogalkotás zaklatottsága, a szabályozás tárgya szerint érintettektől való elszigeteltsége (lásd még később), s mint sajátos magyar jelenség a tényleges jogszabály-előkészítést végzők – alacsony - életkora. Azaz a jog elszakad a társadalmi közegtől, s mintegy *afelett* lebeg, túlérett gyümölcsként várva, hogy tehetetlenül aláhulljon, amint az az arisztokráciával is történt a történelmi viharok idején.

A jog ezen „előjogi jelegének” erősödése; a mediációs, egyezkedésen alapuló, folyamatszerűvé váló jogalkalmazás – valós előnyei mellett is – tovább relativizálja a jogot. Ennek döntő oka, hogy a jogilag releváns konfliktusban olyan egyéni szempontok is beemelődnek az értékelhető elemek közé, melyeket korábban éppen az a megfontolás zárt ki onnan (legalább is formálisan), hogy az államnak – amely a társadalom bizonyos morális igényeit, elvárásait tükrözi vissza – bizonyos magatartásokat mérlegelés nélkül kell megítélnie, éppen a társadalmi stabilitás megőrzése érdekében. A *saría* ma is lehetővé teszi, hogy valaki „megváltsa” magát,²⁷ ám ilyen és ehhez hasonló elvek erősítése – különösen világos erkölcsi közmegegyezések híján – ma Magyarországon felettébb problematikusnak tűnik.

Az elmondottakkal szemben felvethető, hogy az általános (magánjogi) mediációra nézve a fenti állítás (a jog relativizálása) nem áll meg, amennyiben a magánjogban az állam

²⁵ Német Alkotmánybíróság 2010. február 9-i döntése (BVerfG, 1 BvL 1/09 vom 9.2.2010)

²⁶ Weyer Béla: A német szociális segély új számítása – Szegények méltósága. HVG 2010. február 20. 29. o.

²⁷ A főbenjáró ügyekben megmaradt a vérdíj szokása, azaz ha az áldozat családja beleegyezik, az emberölés elkövetője megválthatja magát az egyébként szinte bizonyos halálos ítélet alól.

főszabályként eleve csak akkor van jelen, ha a sérelmet szenvedett fél ezt kifejezetten igényli (pl. felperesként pert indít), vagyis csak a fél akaratából jön képbe a jog, még sérelem esetén is, és ebből a szempontból a mediáció a jog hagyományos processzusaihoz képest nem jelent érdemi változást (s ugyanez áll a büntetőjogi mediációra is: a kisebb bűncselekmények vonatkozásában a „mérlegelés nélküli megítélés” a mediáció szabályozása előtt sem volt igaz jellemző a jogra, amennyiben pl. számos kisebb súlyú, illetve az „intimszférával érintkező” cselekmény csak a sértett magánindítványára üldözhető; ennyiben a magánindítvány és a magánvád, eleve „relatív” volt). Ezen felvetésekkel kapcsolatban lényeges leszögeznünk, hogy az érintett körben nem az a kérdés, hogy léteznek-e olyan létszférák, jogi szabályozással elvileg lefedhető területek, amelyekről a jogi szabályozás tudatosan – és legalább részben – távol tartja magát, sokkal inkább az, hogy milyen mértékű a kivonulás, azaz az államilag tételezett és érvényesített joggal párhuzamos – s szintén intézményesülő - normatípusok térnyerése.

A veszély e körben tehát a mértékben rejlik. Döntő különbség, hogy az állam egy jól körülhatárolható körben születő megegyezés esetén lemond saját büntető stb. igényéről, vagy az állami autoritás lazulásával -, s kis részben a legitim elterelés térnyerésével - szabad út nyílik az állami intézményeket – adott esetben – negligáló, önkényes, s valamifajta kölcsönös önbíráskodásba hajló magatartásoknak. Az ADR technika, az elterelés stb. térnyerése nem pusztán jogtechnikai tény (eszköz, lehetőség), hanem azon túlmutató jogpolitikai jelentőségű intézmény-rendszer, amely egy (morális) alapjait tekintve – egyébként - billenékeny és amorf rendszerben – a jogalkotó szándékától függetlenül is – felgyorsíthatja a jogrendszer egészének erózióját: éppen azon keresztül, hogy felerősíti a jog kikerülhetőségébe vetett hitet.

Az eddig említett okokból következik a jog arisztokratikus jellegének következő sajátossága is: a **jog generálpreventív jellegzetességeinek eróziója**; azaz az atomizálódott társadalomban a legtöbb büntetés – bármit is értsünk ezen fogalom alatt – elveszíti kollektív, csoportszintű, ha úgy tetszik közösségi morált szervező és legitimáló jellegzetességeit. A legtöbb ma létező büntetés, intézkedés – társadalmi szintű erkölcsi támogatás, illetve a büntetésre vonatkozó elemi információk hiányában²⁸ – mint generálpreventív eszköz egyenesen értelmezhetetlen (azaz a jog önmagát a speciális prevenció eszközévé degradálja, ezzel hagyományos önképét is mintegy feladva). Amint arra Goodman is utal egyik munkájában, hogy a „jog” és a „büntetés” korábbi látványos megnyilvánulásai átadták helyüket a „fegyelmi kontroll” (disciplinary surveillance) lágyabb intézményeinek, melyek

²⁸ Az atomizálódó társadalom egyik biztos ismérve, hogy ma már egyazon település, illetve lakóközösség polgárai sem feltétlenül szereznek tudomást egymás elítéléséről, annak okáról, a büntetés mértékéről stb.

sajátos „mikrotechnikák” rendszereként jelennek, lemondva a klasszikus megtorlás és elrettentés eszközrendszeréről.²⁹ Annak idején a polgárság döntő követelése éppen a **kiszámíthatósággal**, azaz a szabályok megismerésének lehetőségén keresztüli előreláthatósággal függött össze. A mai jog éppen ebből a kiszámíthatóságból veszített jelentősen.

2.1.1. A válság hatása a jogra

Egészen a közelmúltig a legtöbb – a társadalomtudományok különböző területeihez kapcsolódó - munka a tárgya szerinti struktúrák, intézmények, módszerek vizsgálatokor – kifejezett említés nélkül is – adottnak vette/veszi a kiszámíthatóság, folyamatos bővülés, növekedés és prosperitás fogalmait, mint a külső környezet meghatározó elemeit. Óvatlanul – az elmúlt 65 év viszonylagos békéjét megdönthetetlen alapként tételezve - feltételezzük, hogy a változások legfeljebb konjunkturális ingadozásnak lesznek tekinthetők, egyfajta hullámmozgásnak megfelelően, amely összességében egy jól tervezhető és folyamatos átlagot produkál. Ez a társadalomtudományokban széles körben megfigyelhető alapállás még akkor is általánosnak (volt) tekinthető, ha szinte kötelező jelleggel a legtöbb munkában szerepel egy bekezdés a válságmenedzselés stb. jelentőségével kapcsolatban.³⁰ Nem volt ez másként a jogtudomány legkülönfélébb területein sem. A jogok katalógusának és eszközrendszerének folyamatos bővülése azonban – az iménti kifejezéssel élve – óvatlanná tette a jogalkotót és a gyakorló jogászt: a béke állandósulásával mintha az igazolási kényszerek eróziója is megindult volna. Ennek keretében jogunkon is úrrá lett a relativizmus és a kilátástalan neutralizmus, illetve értékpluralizmus (lásd később).

Szembe kell néznünk azzal, hogy a jogrendszer(ek) kifinomult és folyamatosan finomodó technikáinak, évszázadok alatt finomra hangolt intézményeinek és rendszerének fennmaradása (esetleg további fejlődése) már középtávon is alapvetően függ az olyan tényezőktől, mint a globális földvagyon – élelmiszer-ellátással összefüggő – kimerülése vagy az egyéb – globális – válságok intenzitása és jellege...³¹ A szabályozási megoldásokra és tartalmakra vonatkozó változtatási elképzelések materiális alapja tehát nem lehet a prosperitásnak az az ideája, amelyre a nyugati jogelméletek kimondva vagy kimondatlanul

²⁹ Douglas J. Goodman: Approaches to Law and Popular Culture. *Law & Social Inquiry* (Summer 2006), Volume 31, Issue 3, 757-784. o.

³⁰ Rixer Ádám: Teljesítményértékelés a magyar közigazgatásban. In: *Eredményesség és eredménytelenség a közigazgatásban*. MTA Jogtudományi Intézet – Budapest, 2009. 165-167. o.

³¹ uo.

ráépültek az elmúlt 50 évben. Leegyszerűsítve; korlátlan gazdasági alapok híján más típusú tartalékok után kell nézni. Vélhetően valamifajta kulturális és értékrendbeli közösségre lesz szükség a majdani válságok idején; minden más – tehát gazdasági vagy katonai – alapra épített rend szükségképpen sérülékenyebb és mulékony.

A kiszámíthatóság egyik legnagyobb ellensége az a társadalmi és jogi törekvés, amely valamifajta pluralizmust hirdetve száll szembe a család intézményével vagy a mások munkájának tiszteletére vonatkozó elvárással stb. „Nem lehet a kultúrák egyenértékűségére, a multikulturalizmusra apellálva pl. a legkülönbözőbb nemi identitásokat „kulturális másságként”, a közszférát, azaz a törvényhozást érintő törekvésekben, igénybejelentéseikben úgy tekinteni, mint amelyek társadalmilag létezőként jelenvalóságukban már legitimek is, s ekként immáron a tradicionális családdal egyenértékűek, minek következtében ugyanolyan jogvédelmet is kell, hogy élvezzenek. Ez nem csupán természetjogi képtelenség, hanem a család szociológia által is feltárt és megerősített erkölcsi szerepét is kétségbe vonja.³² *Ez a relativista és nihilista felfogás a létezőt természetesnek, a természetest pedig helyesnek állítja be.* A mindenkinek kedvezni akaró álpluralizmus relativizál és éppen a legfontosabb garanciák (generálpreventív hatás, erkölcsi mérce jelleg) vesznek el ezen keresztül.³³ Az a - bármifajta többség birtokában - döntéshozatalra jogosult, aki nem rendelkezik világos, tartós és közösségi szempontokat is beépítő alapelvi irányultsággal, hajlamos lesz az erkölcsi pluralizmust képviselve azt jogi természetűvé alakítani, s adott esetben asszisztálni a társadalmi rend leépüléséhez. Amiként azt Avineri állítja: „A multikulturalizmus koncepciója vak a morális kérdésekre.”³⁴

*A norma érvényességének fennállását a jogsértésre következő szankció bizonyítja leginkább, ám ehhez szükséges valamifajta kollektív tudat és szolidaritás.*³⁵ A jog – némely tendencia-szerű vonatkozásban – ma lemond saját generálpreventív lehetőségeiről - éppen a tudatosság és szolidaritás hiányában. Amikor pl. a közérdekű munka intézménye nem vagy alig létezik, úgy pusztán ebben a tényben is visszatükröződik az a – dezintegráló és a mindenfajta kohézióknak is ellenében ható - társadalmi tapasztalat, hogy a munkának nincs is igazán értéke, a munka legfeljebb a túlélési vágy által indokolt kényszer. Ugyanígy, ha a

³² Frivaldszky i. m. 384. o.

³³ A vázolt probléma egyúttal utal a ma divatozó két demokrácia-felfogások különbségeire is: egyrésztől létezik egy olyan törekvés, amely minden jogot és érdeket egyenlő súllyal venne figyelembe, továbbá egy ezzel ellentétes, másik – az érdekek és értékek mérlegelését lehetővé tevő – álláspont, amely szerint a mindenkori tételezett jogokat kell egységesen alkalmazni mindenkire.

³⁴ Shlomo Avineri: *Transcending Christian and Post-Christian Notions of Relations between Religion and Public Space.* /kézirat/ CEU, Budapest, 2010. 1. o.

³⁵ Frivaldszky i. m. 382. o.

büntetés végrehajtása során egy társadalom lemond a(z át)nevelés lehetőségéről, egyúttal azt is kimondja, hogy a büntetés egyetlen érdemi célja az elkülönítés, azaz nincs olyan hiteles ok, amely egyik embert – a jövőre, a jövőbeni potenciális kapcsolataikra vonatkozóan – a másikhoz kapcsolhatná.

A társadalmiság felépülésének alapegységeire való tudatosabb reflexió nyomán (a társadalomtudományokban) a kohézió és a szolidaritás gyengülése okainak feltárásában döntő fontosságú volt a „szerep”-kategória létrejötte. Georg Simmel nyomán a „szerep” - kategória lehetővé teszi, hogy az egyes átfogóbb társadalmi képződményeket ne a bennük – tevékenységükkel – résztvevő emberekre alapozzuk, hanem csak ezek személyiségének egy szeletét képviselő szerepek mentén fogalmazzuk meg őket. A modernizálódó társadalmak egyre inkább olyan kapcsolatokat hoztak létre – és e kapcsolatokra olyan átfogóbb társadalmi képződmények szerveződtek -, amelyekben a résztvevők csak egy-egy aspektusból váltak fontossá, és egész személyiségük kívül maradt ezeken a képződményeken. Az egyes egyén így a modern társadalomban egyre inkább specializálódott szerepekben – személyisége többi részének fegyelmezett visszaszorításával – vesz részt, és a társadalom ugrásszerűen megnőtt bonyolultsága, épp az ilyen fegyelmezett, szerepekben való társadalomszerveződésen nyugszik.³⁶

A létnek ez a szegmentáltsága, sőt az egyének vonatkozásában is megjelenő „rétegzettsége” megteremtette a lehetőséget arra is, hogy az adott individuumok jogai és kötelezettségeinek klasszikus arányai bomlásnak induljanak. A családok meggyengülése és számos korábbi közösségi forma felbomlása számottevően hozzájárult a mára általánossá váló értékválság kialakulásához. *A lét különböző színterein – iskolában, hivatali közegben, családban - a jogok és kötelességek hagyományos rendszere megingott.* Az egyéni jogok és lehetőségek túlzott hangsúlyozása mellett a közösségért érzett felelősség és a kötelességek teljesítése háttérbe szorult.³⁷ Amint azt egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet is rögzíti, általánossá vált a „mindennemű kötelességtől való menekülés”.³⁸

³⁶ Pokol Béla: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1992. 218. o.

³⁷ Csermely – Fodor – Joly – Lámfalussy: Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére. Budapest, Bölcsék Tanácsa Alapítvány, 2009. 11. o.

³⁸ José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Pont, Budapest, 1995. 187. o.

2.1.2. A jog leszivárgásának tana

Nem tagadható, hogy a társadalom tagjait valamifajta társadalmi szintű szerződés köti egymáshoz és az adott állam(ok)hoz is. Lényeges azonban azt is rögzítenünk, hogy a legtöbb „makrogazdasági kalkulációban” a társadalmi szerződés lényeges elemei betartásának (fenntartásának) szempontja csupán a rövid távú konfliktuskezelés, illetve pillanatnyi (politikai) érdekek szolgálatában jelenik meg.

„A társadalmi szerződés része a „fair” bánásmód is: ami – a példa kedvéért - azt is jelenti/jelenthetné, hogy a szegényebbek a társadalmi javakból növekedés idején részesülnek, míg a tehetősebbek válságos időkben többletterheket vállalnak. Az elosztás és méltányosság – végső soron a társadalmi szolidaritás – szempontjainak háttérbe szorulása azonban felerősíti azokat az elképzeléseket is, amelyek szerint úgy lehet a legjobban segíteni a szegényeken, ha elősegítjük a gazdaság növekedését (bővülését, mutatószámainak változását), azaz végső soron elősegítjük a jólétet és annak leszivárgását”.³⁹ Mindezt a jog világára alkalmazva **a jog leszivárgásának tana** kifejezés arra utal, hogy – jogalkotásunk körtüneteként - rövid távú célokat kitűző és valódi konszenzusokat nélkülöző normatartalmaktól reméljük, hogy azok az egyéb társadalmi normákat érdemben befolyásolni, alakítani képes eszközökként „hatályosuljanak”.

2.2. A jog folyamatszerűségére történő utalás – a leghétköznapibb és semleges értelemben – arra a folyamatra utal, amelyben a jogalkotásra okot adó körülmények kialakulásától a jogérvényesülés valamely konkrét módjának realizálásáig az egyes élet- és jogviszonyok formálódnak, a jog kínálta keretek között kiteljesednek. Ezen semleges fogalmi megközelítéshez képest a negatív értelemben vett folyamatszerűség a jog „tárgyalásos, egyezkedési” jellegének túlhajtására, s ezen keresztül a kiszámíthatóság leépülésére utal. A jogokat abszolútnak, oszthatatlannak és elidegeníthetetlennek tekintő hagyományos álláspontokon túl(lépve) ma egyre inkább az érdekek mérlegelésére és valamifajta kiegyenlítésére törekvő – a jog „folyamat-szerűségét” erősítő - elképzelések kerülnek előtérbe.⁴⁰ A jog kiüresedésének – a negatív értelemben vett folyamatszerűségtől nehezen elválasztható - egyik oka az általam **jogleépítésnek**⁴¹ nevezett jelenség (a jogalkalmazás

³⁹ Joseph E. Stiglitz: A globalizáció és visszasságai. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 93. o.

⁴⁰ Eric Engle: Contemporary Legal Thought in International Law: A Synopsis. <http://www.law.harvard.edu/students/orgs/hela/working%20papers/2010/EngleContemporaryLegalThought.doc>

⁴¹ Amely jelen munka szóhasználatában nem azonos a deregulációval.

műveleti szakaszainak alapulvételével beszélhetünk a joglépítés műveleti szakaszairól is): amennyiben ebben a folyamatban – a jogalkotással összefüggésben - a *jogszabályokat* érdemben a közigazgatás hozza létre a társadalmi aktorok valós részvétele nélkül vagy éppen ellenkezőleg a társadalmi aktorok teszik ezt érdemi külső kontroll nélkül; azokat ugyan formálisan az Országgyűlés alkotja meg, ám a köztársasági elnök visszaküldi; ha ki is hirdetik, valaki más küldi az AB-hoz; ha hatályba lép, úgy azt a jogalkalmazó nem használja, vagy a címzettje kerüli ki, esetleg egyéb okból válik kérdésessé alkalmazhatósága...; s rövid időn belül újrakezdődik a körforgás, hiszen a norma módosítása válik szükségessé... A jogalkotás jogbiztonsági kontrolljai természetesen éppen a hektikus jogalkotás megakadályozását szolgálják/szolgálnák, ám ma a jogalkotásból éppen a legalapvetőbb jogi érték – az elvárható mértékű **kiszámíthatóság**, ha úgy tetszik: a *következetesség és a tervezhetőség* hiányzik.

2.2.1. Nemzetközi összefüggések

A külső – EU-s – elvárásokkal és az életviszonyok gyorsuló ütemű változásával alátámasztott (indokolt) jogalkotási kényszer a mai politikai rendszer egyik nagy „élethazugsága”. Kicsit hasonló ez ahhoz a folyamathoz, amely a kilencvenes évek elején vette kezdetét; a postaládáink elkezdtek megtelni reklámokkal, akciós újságokkal; s ezek számának növekedésével a fogyasztási szokásaink is gyökeresen átalakultak. De az emberek átlagosan hiába esznek többet, mint a nyolcvanas években – a boldogság szintjének emelkedése helyett csupán a zsírréteg vastagsága nőtt a legtöbb esetben...

A külső hatások tekintetében hazánkra egyként jellemző a kényszeredett adaptáció és tudatos jogátvétel. Ezek „sebessége” szinte lehetetlenné teszi a körültekintő szemrevételezést, a jog avulási üteme pedig kétségeket ébreszt „annak tekintetében,” hogy egyáltalán érdemes-e belevágni egy ilyen munkába.... Az uniós jogrend és a magyar jogrendszer kapcsolatát – különösen a magánjogi, gazdaság- és kereskedelmi jogi területeken – egyfajta *kölcsönös alkalmazkodási folyamatként* ragadhatjuk meg.⁴² A hazai jogunkra nehezedeő külső hatások fogalmi elkülönítését jól szolgálja Catherine Dupré – mára közismertté vált - munkája (2007), amely pontos elhatárolásokra és osztályozásokra törekszik a globalizáció, az európaizálás és a jogátvétel között.

⁴² Szigeti Péter: A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989-2006 - Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008. 111. o.

A jogfejlődésben általánosságban racionalizálódási, illetve humanizálódási tendenciákat állapíthatunk meg, melyek a jogszolgáltatási, illetve jogvédelmi technikák (intézmények) fejlődésében is finomodásában jelennek meg.⁴³ E két tendencia – jogelméleti megközelítésben – a jog egyidejű stabilitás- és változásigényének kifejeződése is. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a jog korábban kárhóztatott folyamatszerűsége egyúttal erősíti is a jogrendszer megújíthatóságát garantáló külső elemek behatolását. Megállapítható, hogy a nemzeti jogrendszerek globális fejlődési tendenciáikban - de facto és de jure - erősen uniformizáló jogi szabályozások felé konvergálnak.⁴⁴ Sajátos vízióként az is felvethető, hogy a nemzetközi (köz)jog folyamatos és fokozatos humanizálódása egyúttal tovább is mutat egy – az emberiség nemzetközi jogaként funkcionáló - új *ius gentium* kialakulása felé.⁴⁵ Az angolszász és a kontinentális jogrendszerek „hibridizációja” révén pedig egy transznacionális *ius commune* kialakulásának is tanúi vagyunk.⁴⁶ A globális norma-konvergencia irányainak döntő meghatározója ma már az EU.^{47 48}

Izgalmas kérdés, hogy az egységesülő jog és jogalkalmazás „milyen hatással jár az egyes nemzeti jogrendszerek (s így saját jogrendünk) történelmi sajátosságainak és viszonylagos különállásának megmaradására.”⁴⁹ Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a nemzetközi aktorok egyre sikeresebben kerülnek ki a nemzeti jogrendszereket, egyfajta új *lex mercatoria*-t hozva létre.

A vázolt folyamatok velejárója egyúttal a különböző fogalmak tartalmának relativizálódása is. Napjainkra olyan elemi fogalmak jelentős mértékű relativizálódása ment végbe, mint amilyen pl. a szuverenitás.⁵⁰ A szuverenitás hagyományos fogalmának átértelmeződése az EU jogi rendjének fejlődése révén ragadható meg leginkább.⁵¹ A közjog és magánjog, illetve a hagyományosan elkülönülő jogterületek, jogágak és ezekre épülő diszciplínák határainak elmosódása is – legalább részben – ezzel a relativizálódással függ

⁴³ Szigeti i. m. 100-101. o.

⁴⁴ Eric Engle i. m. 4. o.

⁴⁵ A. A. Cancado Trindade: Perspectives – the Legacy of the Recent Cycle of World Conferences of the United Nations. In: Collected Courses of the Hague Academy of International Law 2005 (317). Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2006. 271. o.

⁴⁶ Eric Engle i. m. 3. o.

⁴⁷ uo.

⁴⁸ Julie Dickson: How Many Legal Systems? - Some Puzzles Regarding the Identity Conditions of, and Relations Between, Legal Systems in the European Union. *Annuario de Filosofia y Teoria del Derecho* 9, 2008. 13. o.

⁴⁹ Varga Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában – Magyar körkép – európai uniós összefüggésben. MTA Jogtudományi Intézet – Budapest, 2009. 11. o.

⁵⁰ Eric Engle i. m. 2. o.

⁵¹ Robert Jackson: Introduction: Sovereignty at the Millennium, 47 *Political Studies* (2006), 423–430.o.

össze.⁵² Röviden utalnunk kell arra is, hogy az információ-technológia fejlődése és az erre vonatkozó szabályozási igények – az előbbi hatásokat tovább erősítve - jelentősen ki is tágították a jogalkotás, illetve a jogalkalmazás hagyományos kereteit.⁵³

A XX. század kataklizmatikus történelmi eseményei azonban mind globális, mind regionális, így európai szinten is kényszerítő erővel hatottak az emberi jogok normatív védelmének biztosítására és annak érvényesíthetősége érdekében alapjogvédelmi intézmények felállítására.⁵⁴ A lokális, nemzeti államok azonban az emberi jogi jogforrások elfogadása, jogrendjükbe való beemelése mellett szuverenitásuk védelmében törekedtek az alapjogi kontroll nemzeti intézmények hatáskörében tartására. E lokális nemzeti törekvések következtében globális szinten az alapjogvédelmi intézményrendszer máig nem épült ki, míg a legmagasabb szintű alapjogvédelmet biztosító Európában is több évtizedes jogfejlődés hatására váltotta fel az EJEE alkalmazása körében az Emberi Jogok Európai Bizottságát, előbb fakultatív, majd 1998-tól – a 11. kiegészítő jegyzőkönyv elfogadását követően – kötelező jelleggel az Emberi Jogok Európai Bírósága, amely azonban kizárólag egyedi jogsérelmek felülvizsgálatát jelenti.

Jogrendszerünk gyöngeségeként, illetve a poszt-szovjet rendszerek közös gyengességeként kell említenünk, hogy az ex-szocialista országokban a második generációs emberi jogok recepciójára csekélyebb mértékben került sor, mint a liberális politikai szabadságjogokéra.⁵⁵

Léteznek olyan globális kihívások is, melyekkel szemben a jogtudomány – mai állása szerint – majdhogynem eszköztelen. A kontinentális vagy éppen angolszász jogi megoldások és az ezeket leíró fogalmak értetlenül állnak az iszlám jogkoncepciói előtt, miközben a *saría*, mint sajátos politikai és jogi konstrukció egyre több gyakorlati kérdést vet fel. A kérdést nem a számunkra ismerős jogrendszerek felől vizsgálva, azt is megállapíthatjuk, hogy az értetlenség „kölcsonös”, ugyanis bizonyos egyéni szabadságjogok az iszlám számára is csak rendkívüli nehézségek árán értelmezhetőek.⁵⁶ Az iszlám terjedése és különösen a

⁵² Martijn W. Hesselink: The Structure of the New European Private Law, Vol 6.4 ELECTRONIC JOURNAL OF COMPARATIVE LAW, (December 2002), <http://www.ejcl.org/64/art64-2.html>

⁵³ Keith Culver – Michael Giudice: Legality's Borders - An Essay in General Jurisprudence. Oxford Univ. Press, 2010. 180. o.

⁵⁴ A jogforrásokra nézve ld.: Globális szinten: Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948), Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966), Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966).

Regionális szinten: Emberi Jogok Európai Egyezménye (1950), Emberi Jogok Amerika-közi Egyezménye (1969), Emberek és Népek Jogainak Afrikai Chartája (1981), Emberi Jogok Arab Chartája (1994).

⁵⁵ Szigeti i. m. 100. o.

⁵⁶ Karl-Heinz Ladeur: Religious Fundamentalism as a Challenge to the Constitutional State. Hamburg, 2010, /kézirat/ 9. o.

„fundamentalista mohamedanizmus” politikai hatalomra jutása vagy a hatalom átvételére való törekvése áll nemcsak a vallásszociológusok, hanem a politika-tudósok – s egyre inkább a jogtudósok - érdeklődésének középpontjában is. **Az említett tendenciák egyébként arra is következtetni engednek, hogy a szekularizáció korábban széles körben elfogadott elmélete a mai társadalmak egészében semmiképpen sem felel meg a valóságnak.** Ettől az összefüggéstől függetlenül sem előzmény nélküliek azok a felvetések, melyek a weberi szekularizáció-fogalommal szemben a „szent dolgok visszatérését” (the return of the sacred) vizionálják.⁵⁷ Kérdésként merül fel az is, hogy a vallási pluralizmus kiteljesedése egyirányú folyamat-e?⁵⁸ Tegyük hozzá: ma a többségi álláspont változatlanul nem elsősorban valamifajta vallási reneszánsz, egy megújuló hitélet következményeként tételezi a deszekularizációs hatásokat és a poszt-szekuláris társadalom (Habermas) kialakulását,⁵⁹ hanem olyan erőteljes *politikai törekvések következményeként*, melyek vallási követelményeket és elvárásokat fogalmaznak meg a közszférában, a nyilvánosság különböző tereiben.⁶⁰

Az egyik döntő kérdés, hogy a mára többé-kevésbé egységessé vált transzatlanti jogi és politikai rend narratívái milyen mértékben terjeszthetők ki a világ másik kétharmadára? Ez a felvetés különösen hangsúlyossá válik a terrorizmus jog általi kezelésével kapcsolatos elvárások körében, hiszen az olyan – látszólag elméleti, s e dolgozatban is elemzett – szempontok, mint a jog működőképességének fenntartása, tárgyalásos jellegének visszaszorítása, s végső soron a „tartalmi igazságosságra” vonatkozó igény rendkívüli nyomás alá helyezi a klasszikus, liberális jogkoncepciókat, illetve az ezek további expanziójára vonatkozó elvárásokat.⁶¹

2.2.2. A szabályozás elmélete és gyakorlata

A jogalkotás sem lehet öncél, egy alaptalan feltételezésekre épülő, kényszeres-motorikus mozgás. Önmagában a jogalkotás menetének nagyfokú kiszámíthatósága – s látszólagos ellentmondásként: különösen a társadalmi szereplőkkel való együttműködést előíró, kikényszeríthető normák léte – elősegítheti a jogalkotással összefüggő olyan közvetett

⁵⁷ Daniel Bell: *The Winding Passage*. New York, Basic Books, 1980. 324. o.

⁵⁸ Banchoff, Thomas (Editor): *Democracy and the New Religious Pluralism*. Georgetown University, 2007. 282. o.

⁵⁹ Nigel Biggar – Linda Hogan (szerk): *Religious Voices in Public Places*. Oxford University Press, 2009. 58. o.

⁶⁰ Bassam Tibi: *The Islamist Shari'atization of Polity and Society. A Source of Intercivilizational Conflict?* Paper submitted to the Conference „Religion in the Public Space” CEU, Budapest, 2010. 1. o.

⁶¹ Jason Bainbridge: *Lawyers, Justice and the State*. Griffith Law Review (2006) Vol 15 No 1, 170. o.

társadalmi előnyök kifejlődését, erősödését, mint amilyen pl. a jogtudat, a jogismeret vagy éppen a morális értékek tisztelete.

Külön ki kell emelnünk, hogy a központi szabályozásokkal szemben – minden lehetséges szintéren - **terjed az önszabályozás.**⁶² Emellett említendő, hogy a jelenlegi (2010) jogalkotási törvény,⁶³ illetve az információszabadságról szóló törvény, s más hasonló instrumentumok *szabályainak túlságosan nagy része tekinthető* praktikusán *lex imperfectának*, jogkövetkezmény nélküli szabálynak, illetve programnormának. Ami indokolható is lenne azzal, hogy egy modern polgári demokráciában a jogalkotás tekintetében az egyik legerősebb korlát a politikai felelősség intézményének léte kell, hogy legyen, azzal, hogy a rideg kötöttségek (pl. anyagi felelősség bevezetése egyes politikai tisztségek vonatkozásában) valóban gúzsba köthetnék a teremtőerőt, a kreatív tetterőt és aláásnák a döntéshozatal bátorságát. Indokolható lenne, *de csupán egy olyan közegben, amelynek moralitása a politikai, erkölcsi felelősség intézményeit zsigereiben hordozza. s napi gyakorlatában szentesíti. Ennek hiányában – a mindenkori hatalom önkorlátozásán túl – a mai Magyarországon szükségesek a jogi, időbeli, a jogalkotás menetét nagymértékben meghatározó korlátok és ezek világos, nem kizárólag politikai következményei.* Másként fogalmazva: a jog(ok) kikényszeríthetőségének hiánya és ezzel szoros összefüggésben a felelősség elhárításának „rendszer-szintű” lehetősége infantilizál; gyermeket és alig feloldható szembenállásokat alakítva ki a magyar társadalomban. Lányi András írja – más összefüggésben -, hogy a polgári szabadságjogok kivívása ugyan emancipálódást jelent bizonyos kötöttségek alól, ám egyúttal el is vesznek bizonyosfajta autonómiák.⁶⁴ Ma Magyarországon az egyes autonómiák hiányának egyik legfőbb oka a politikai erőter szivóhatása, ami bizonyos kérdések felvetését, tematizálását szinte teljesen kizárja.

A jogtudományban a modernista irányzatok képviselői, mint Hart, Kelsen, Dworkin vagy éppen Finnis megpróbálják a jogot egységes egészként bemutatni és a joguralmat olyan metódusként ábrázolni, amely képes az értékkonfliktusokat és a társadalmi ellentétet semleges módon, nem szubjektív alapon feloldani. Ezzel szemben a posztmodern valóság

⁶² Vincent Porter: How Can Civil Organisations Establish a Connection with EU Institutions? ECE City Center, Budapest, 2010. február 24. (előadás a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság szervezésében)

⁶³ Az Alkotmánybíróság utólagos normakontroll keretében megállapította, hogy a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény (Jat.) alkotmányellenes, ezért azt 2010. december 31. napjával megsemmisítette. Ennek indokai között – egyebek mellett – szerepel, hogy a jogforrások szabályozása kizárólag az Alkotmány feladata, így a jogalkotásról szóló törvénynek nem a jogforrásokat, hanem a jogalkotás rendjét kell(ene) rögzítenie. A Jat. legnagyobb része nem felel meg ezen kívánalomnak, illetve egyébként sincs összhangban a jelenlegi alkotmányos berendezkedéssel (azaz az időközben bekövetkezett alkotmányjogi változásokkal) [121/2009. (XII. 17.) AB határozat]. Erősen kérdéses – az AB álláspontjából kiindulva -, hogy a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet kiállná-e az alkotmányossági próbát?

⁶⁴ Lányi András: Az írástudók áru(vá vá)lása. Magvető, Budapest, 1988. 25. o.

nem igazolja vissza ezt a rigid homogenitást, ezt a kényszeren nyugvó, egyirányú és egynemű folyamatot. Sőt a delegált jogalkotás, a szereplők önszabályozása, a különböző ADR technikák⁶⁵ széleskörű elterjedése nyilvánvalóan szétfeszíti a szabályok és értékek „hagyományos” és zárt rendszerét.⁶⁶ Sőt, az ADR technikák a hagyományos jog és jogegyenlőség terepén túlra lökik a konfliktusokat.

A fentebb leírtakat elméletibb oldalról ragadja meg Varga Csaba: „A teoretikus jogi gondolkodás érdeklődésének az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változása világképünk jelentős átalakulásával függ össze, s ez magyarázza a jog testetlenítését elsődlegesen diskurzív folyamatként, sajátos kommunikációként történő újírását. A nyugat-erurópai és atlanti jogvilág leírásában árulkodó jel, hogy a jog pozitívításának a tételezettségre visszavezetett kizárólagossága folytonos oldásával számolnak, amit ráadásul liberális kifejezésekkel írnak el, pl. demokratizmusként, részvételnélként, és/vagy maga a jogi folyamat többpólusúvá válásaként.”⁶⁷

2.2.3. A korrupció⁶⁸

A folyamatok „többpólusúvá” válásának egyik „rút” formája a korrupció is – amely természetesen nem „vadonatúj” társadalmi jelenség. A társadalom – és a tudomány - ma már a korrupciót nem elszigetelt, hanem a társadalom tudati, erkölcsi állapotához minden másnál szorosabban kötődő jelenségnek tekinti.⁶⁹ Bármely szervezet esetében – így az államra vonatkoztatva is - a működés „beépített Achilles-sarka” az a működési zavar, amely az egyéni (magán) érdekek közérdekkel vagy közösségi érdekekkel szembeni elsőbbsége nyomán állhat elő.⁷⁰ A hatályos jogrendszert és az azt közvetítő intézmények működését vizsgálva bátran

⁶⁵ Az ADR (Alternative Dispute Resolution) olyan vitamegoldási eljárások összefoglaló elnevezése, amelyeket a felek önkéntes elhatározásból – a konfliktus természetére tekintettel – a vita rendes bírósági útra terelése előtt vagy helyett vesznek igénybe. ADR-technikák, még ha nem is így nevezték őket, természetesen mindig is voltak; a különféle egyezkedéses-megváltásos kompozíciókra a magyar jogtörténet is számos példát kínál (pl. Mátyás Decretum maius-a is megengedte a bíróság által elítélt és a felperes-vádló-sértett megegyezését és így a kiszabott büntetés megváltását). Ennyiben az ADR-nek a neve talán új, ám a tartalma „hagyományosnak” tekinthető.

⁶⁶ J. M. Balkin: „What is Postmodern Constitutionalism?” Michigan Law Review (1992) 90 – 1966. o.

⁶⁷ Varga Csaba: A jog és a jogfilozófia perspektívái a jelen feladatai tükrében. Állam- és jogtudomány, 2008. 29. o.

⁶⁸ A témához lásd még magyarul: Csefkó Ferenc (szerk.): Korrupció Magyarországon. Friedrich Ebert Alapítvány, Pécs, 2001.; Rixer Ádám: CSOs and Corruption in Hungary. In: Studia Iuridica Caroliensia Vol. 3., 2008. KGRE kiadványa; 147-160 o.; illetve Kránitz Mariann (szerk.): Korrupció Magyarországon I. Budapest, Transparency International Magyarországi Tagozata Egyesület, 2000.

⁶⁹ Csermely – Fodor – Joly – Lámfalussy: Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére. Budapest, Bölcsék Tanácsa Alapítvány, 2009. 16. o.

⁷⁰ Christopher Hood: The Art of the State. Clarendon Press, Oxford, 1998. 25. o.

megállapíthatjuk, hogy az egyéni érdekek védelme számos vonatkozásban sokkal kifinomultabb és kézzelfoghatóbb (azaz a gyakorlatban is jobban érvényesül), mint a közérdek elvont és homályos védelme. Eme „egyensúlyzavar” mai legszélsőségebb példája a politikai (jogalkotási) korrupció,⁷¹ amelynek kórisme, hogy a piaci szereplők „írják” a törvényeket, amelyek érthetően közvetlen érdekeik kiszolgálására hivatottak (pl. a Podolák–Fónagy-módosító esetében).⁷² Egyes hatékony lobbik olykor „túl is teljesítik az elvárásokat”; a magyar Országgyűlésben nem elszigetelt jelenség, hogy – komoly gazdasági (magán)érdekek érintettsége esetén két vagy több – szó szerint - azonos tartalmú javaslat, illetve módosító indítvány benyújtására kerül sor. A ma legerősebbnek számító „villamosenergia-lobbi” révén volt olyan törvényjavaslat, amihez két – egymással szó szerint megegyező - módosító indítványt nyújtottak be, egyiket a KDNP képviselői, a másikat pedig az MSZP egy képviselője.⁷³

Az ilyen és hasonló „véletlenek” azonban a hazai igazságszolgáltatás által „érintetetlen” területek közé tartoznak. Az igazságszolgáltatás ilyen és ehhez hasonló látható gyengeségeinek egyik döntő következménye, hogy a „közvéleményben” az a benyomás alakul ki, hogy a jog tehetetlen, minek következtében elveszít(het)i jellegadó autoritását.⁷⁴

Mindezt a jogtudomány felől megközelítve kijelenthetjük, hogy „ma a jogértelmezésre jogosultak köre alapvetően megváltozott, úgy is mondhatnánk, hogy a jogértelmezés monopóliumát erős támadások érték”.⁷⁵ Napjainkra ugyanis a politikai és jogi értelemben vett „értelmező közösségeknek” (interpretive communities)⁷⁶ olyan komplex hálózata alakult ki, hogy ma a jogalkotói (!), a jogalkalmazói és a jogirodalmi értelmezés is gyakran csupán követi és másolja a jól felkészült jog- és érdekérvényesítő szervezetek által megfogalmazott álláspontokat.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy maga a „jog” is kikerülhetetlenül és szükségképpen korrump - éppen komplexitása és ezáltal feltételezett átláthatatlansága okán, illetve a

⁷¹ Haász János – Magyar Péter: A pártok együtt számolták a kenőpénzt. 2010. március 22. http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/03/22/a_partok_egyutt_szamoltak_a_kenopenzt/

⁷² Egyes energetikai tárgyú törvények módosításáról címmel, ötvenhét paragrafust érintő csomagot nyújtott be közösen a parlamentnek 2009. november 20-án Fónagy János fideszes és Podolák György szocialista képviselő. A képviselők nagy többséggel hatvanhat perc alatt megszavazták a módosításokat. Szakértők szerint 2011 és 2015 között a törvény 12,7 milliárd forinttal növeli az energiahivatal tervéhez képest az áram árát, az egyes erőműveknek járó támogatási kassza átrendezésével.

⁷³ Tóth István János (szerk.): Kormányzati kudarcok, járadékvadászat és korrupciós kockázatok a magyar villamosenergia-szektorban. BCE Korrupciókutató-központ, 2010. május, 141-144. o.

⁷⁴ Szigeti i. m. 193. o.

⁷⁵ B. de Sousa Santos: „The Postmodern Transition: Law and Politics” In: A. Sarat and T. Kearns (eds.), *The Fate of Law* (1991) 108. o.

⁷⁶ uo.

mindenkori uralkodó érdekekhez igazodó jellege miatt. Ennek ellenére nincs kétségünk, hogy **a jog megfelelő mértékben képes szembeszállni a megvesztegethetőséggel**, azaz továbbra is releváns szabályozó-eszköz valamennyi vizsgált kérdésben.⁷⁷ Hiszen a jogrendszer egyúttal elég merev, redundáns rendszer is ahhoz, hogy környezete rendkívül rugalmas rendszereit (pl. a pénzt vagy a politikai hatalmat, a médiumokat stb.) alkalmazási formákhoz kösse.⁷⁸

2.3. Az állam leépítése helyett annak visszaépítése

Az állam szerepével összefüggésben erősödnek azok a vélemények amelyek a (New) Public Management állam-kocepció és a neoweberiánus államelképzelések közül markánsan utóbbi mellett érvelnek; amennyiben azt állítják, hogy a költséghatékonyság, eredményvezéreltség stb. szempontjai, valamint az ezekből is következően az állam „leépítése”, „varázstalanítása”, illetve az állami funkciók egyre nagyobb mértékben történő kiszervezése helyett egy erős(ebb) és aktív(abb) állam létrehozására kellene törekedni. Az újabb megközelítések lényegesnek látják a jogállamiság követelményeinek fenntartását, illetve egyes hatékonysági szempontok további érvényesítését, ám elkerülhetetlennek látják a stratégiai gondolkodás és stratégiai tervezés elmeinek érdemi beemelését a közpolitikába. Az erősebb állam hívei – akik a good government és good governance vitában egyre határozottabban foglalnak állást előbbi fontossága mellett – azzal érvelnek, hogy az alapvető követelményként megjelenő elszámoltathatóság és felelősség-vállalás is csak ott lehetséges, ahol a az állami és privát szféra közötti együttműködés alaposan újragondolt stratégiája jelenik meg – pl. a kiszervezések stb. éles határokat elmosó bizonytalanságával szemben.⁷⁹ Ez a *fejlesztő állam* fogalmának újragondolását is jelenti, tekintettel olyan szempontokra is, mint a hatalmi elit és az állam hosszú távú céljainak mibenléte és egybeesése, az állam viszonylagos autonómiájának szükséglete vagy éppen a kompetens bürokrácia és a civil társadalommal való érdemi együttműködés léte.⁸⁰ A kérdéskör elemzése során nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az elmúlt egy-két évtized közgazdasági és szociológiai irodalma döntően arról szól, hogy az állam éppen azzal, hogy magára vállalja a piac és az önszabályozó társadalmi mechanizmusok, mindenekelőtt a társadalom politikai megszervezésének „pótlását”,

⁷⁷ Niklas Luhmann: A jog mint szociális rendszer. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikussá felépítése. Budapest, 1994. 59. o.

⁷⁸ Niklas Luhmann: A jog mint szociális rendszer. 61. o.

⁷⁹ Dr. Hazafi Zoltán: Erős állam, társadalmi megállapodás, a jó kormányzás feltételei és eszközei. Beszélgetés Stumpf Istvánnal. Új magyar közigazgatás 2009/6-7. sz. 2-3. o.

⁸⁰ Csáki György (szerk.): A látható kéz - A fejlesztő állam a globalizációban. Napvilág Kiadó, 2009. 52-59. o.

szimulálását”, végeredményben maga akadályozza meg a politikai döntési folyamatoknak a társadalom tényleges érdektagoltságával való találkozását.

2.4. Legitimációs válság – új közmegegyezések kimunkálása

Történeti megközelítésben kijelenthető, hogy a – legáltalánosabban értelmezett – európai társadalmi fejlődésében bekövetkezett egy pont, amelyen túl már nem a teológia, hanem a jog legitimáló hatása vált dominánssá. Ez az új legitimáció pedig lassan valamifajta *pőre legalitássá* alakult, amit az emberi jogok hangsúlyosabbá válása nemhogy ellensúlyozni nem tudott, de egyenesen tovább erősített: napjainkra a *közösséggel szembeni* jogok egy részét is abszolút jogként jelenítve meg.

A társadalmi konstruktivizmus a társadalmi rendet az emberek közös tevékenységeként szemléli, s kérdése az, hogy miképp lehetséges társadalmi rend? A kérdés megválaszolásához elsőrendű fontosságúnak tartja az *intézményesülés*, illetve a *legitimációs folyamatok* kutatását. Az intézményesülés nem más, mint a viselkedés szokásossá és tipikussá válása társadalmi szerepekben, míg legitimációs probléma akkor keletkezik, amikor a nyelvben elvonatkoztatott tapasztalatokat továbbadják a következő generációknak. A legitimációs folyamat magyarázza és igazolja az intézményesült folyamatokat azok számára, akik – mivel ezen folyamatok létrehozásában nem vettek részt – nem tartják magától értetődőnek az intézményesüléseket.⁸¹ Amint bizonyos szabályok maguktól értetődővé válnak, azaz közmegegyezésként intézményesülnek, azonmód meg is kezdődik az a folyamat, amelynek keretében a szabály (társadalmi és egyéni elvárás) valamint annak közvetlen erkölcsi indokai közötti kapcsolat elkezd egyre töredezettebbé és homályosabbá válni. A mai átlagos jogkereső – hétköznapi jogérvényesítő nincs tisztában azzal, hogy miért is lenne alkotmányellenes a személyi azám használata vagy éppen az ún. „ingatlanadó”. A sematikus jogok és az azok érvényesítésére szolgáló eszközök (szándékosan nem használom az intézmények kifejezést) ismerete elsődleges értékévé vált, s ezek egyfajta kizárólagossági igénnyel is fellépnek. A könnyen elérhető – a hatályos jogszabályok kereshetősége révén előálló - információ mennyisége a sokszorosára nőtt. *Az információtengerben azonban az összefüggéseket is értő tudás sokszor elvész, hiányzik*⁸²

⁸¹ Karácsony András. Konstruktivizmus a társadalomelméletben. In: Cs. Kiss – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog auto-poétikus felépítése. Osiris, Budapest, 1994. 14. o.

⁸² Csermely – Fodor – Joly – Lámfalussy: Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére. Budapest, Bölcsék Tanácsa Alapítvány, 2009. 11. o.

A jogi ismeretterjesztésben „feloldódó” jog egyfajta láttelepe is a társadalom közállapotainak. „Az ember (ugyanis) akkor kezd el művelődni, amikor a bevett, elfogadott értékek világa és a mindennapiság között szakadék támad (a mindennapi élet elveszíti evidens megformáltságát).”⁸³ Ennyiben a jog megértésének „átlagpolgári kényszere” sem „természetes” vagy „ideális”, sokkal inkább olyan jelzés, mely valamifajta **anómia** létére utal.

Magyarországon a társadalmi közmegegyezés hiánya (a mai 20 éveseknek nincs tudomásuk azokról a társadalmi kompromisszumokról, melyek 1990-ben születtek elősegítendő a békés, vértelen átmenetet, a gazdasági összeomlás elkerülését stb.) **ténykérdés**. Hankiss Elemér beszél – még jóval a rendszerváltás előtt, a Diagnózisok első kötetében - a szocializmus idején érvényesülő polgári értékek mélyszerkezeti kontinuitásáról, amely egyrészt életben tartotta – egy ideig – az akkori és az 1990 utáni rendszert, másrészt azonban azt a téves képzetet is keltette, hogy elodázható egy saját legitimációs rendszer kialakítása. Enélkül ugyanis előbb-utóbb jön az összeomlás. Az elmúlt 20 év legitimációs alapja az, ami 1989-90-ben történt, ez azonban – a korábbi rendszer(ek) legitimációs bázisához hasonlóan – megújulás nélkül maga is kifulladás. Azaz közös, hosszútávú társadalmi célok kellene (melyek közmegegyezésekké alakulva stabil jogi tartalmakká is válhatnak).

Az 1956-ra utalgatás önmagában pl. nem teszi érthetővé, hogy az emberek miért nem loptak a törött üvegű kirakatból annak idején. Az egyik döntő kérdés az, hogy *akár a jog, akár az egyéb társadalmi normarendszerek képesek-e olyan eszközöket és formákat találni, melyek révén az ilyen és ehhez hasonló társadalmi tudások visszaépíthetőek.*

Itt is elfogadhatjuk azt az állítást, hogy Magyarországon „a mindenkori jelen a mindenkori múlt mértékvesztő és erőteljes delegitimálásával tűnik ki, saját teljesítményei előtérbe állítása helyett.”⁸⁴ Ebben az erőtérben még a kormányzati kurzusváltások is „katasztrófatörténeti” jellegzetességekkel bírnak. Ilyen legitimációs küzdelmek nyomán üti fel a fejét a társadalomban az **értékválság** szociológiában ismert jelensége.⁸⁵ Az e tanulmányban több vonatkozásban is segítségül hívott posztmodernizmus maga is egy válaszkísérlet arra, amit Habermas „legitimációs válságnak” hívott. Ez a válság abban áll, hogy a modern, bürokratikus állam diszfunkcionálissá vált, az életvilág más területeinek (terrénmainak) kolonializációja, illetve a más társadalmi alrendszerek működésével való elégtelen szintű összekapcsolódás révén.⁸⁶

⁸³ Lányi András: Az írástudók áru(vá vá)lása. Magvető, Budapest, 1988. 10-11. o.

⁸⁴ Szigeti i. m. 17. o.

⁸⁵ uo.

⁸⁶ Lásd: G. Teubner: Dilemmas of Law in the Welfare State (1986)

2.4.1. A modellváltás lehetőségei

A nem forradalmi típusú társadalmi – s ezen keresztül szükségképpen állami – modell- és pályaváltások döntően belső, morális alapú, valamifajta paktumon nyugvó változások vagy külső – tipikusan gazdasági természetű – sokk(ok) hatására következnek be. A pályaváltások sikere a XXI. században alapvetően függ a társadalmi szintű tudás *kézben tartásának* eredményességétől, ami egyként jelentheti az intelligencia (személyi) centralizációját, illetve a rendelkezésre álló információk sikeres koncentrációjának intézményesítését. Az állami modellváltások másik kulcskérdése az állami beavatkozások, illetve adekvát - nem csupán gazdasági természetű - ösztönzők jellegének és mértékének „beállítása” és gyakorlati alkalmazása. Utóbbi körben különös súllyal jelenik meg a képviselt érdekek diverzifikálására vonatkozó célkitűzés; a korábban alulreprezentált érdekek bevonására vonatkozó valamennyi törekvés, amely pl. a „beeszlés” lehetőségének mikroszintű megjelenítésére –, s nem utolsó sorban jog általi rendezésére - irányul.

2.4.2. A legitimáció „technikai” oldala

A legitimáció-építés politikai és kulturális eszközein túl a jog döntően stabil rendszere révén tud hozzájárulni mindehhez (mármint az új közmegegyezések tárgyi megalapozásához). Nem új keletű megállapítás, hogy Magyarországon hiányzik a közpolitika utolsó szakasza; a közpolitikai folyamatok elkezdődnek, de gyakran nem „futnak ki”, nincs értékelő szakaszuk és lezárásuk.⁸⁷ E folyamatokban döntő szereppel bírnak a hatásvizsgálatok, különösen az utólagos hatásvizsgálatok.⁸⁸ A jogszabályok hatásvizsgálatának elsődleges célja a jogalkotó döntési helyzetének megalapozása, amennyiben a vizsgálat kibővíti azoknak a tényezőknek a halmazát, amelyek mérlegelése elengedhetetlen a több oldalról átgondolt, megalapozott döntéshez.⁸⁹ Ez valamennyi lényeges szempont és alternatíva feltárását jelenti, mind a szabályozási szükséglet, mind pedig a lehetséges megoldások tekintetében, legyen szó akár előzetes, akár utólagos hatásvizsgálatról. A hatásvizsgálat másodlagos, közvetett célja a jogszabályok hatékonyságának növelése, a minőségi jogalkotás elősegítése, ezáltal szilárdabb,

⁸⁷ Pesti Sándor: Közpolitika szöveggyűjtemény. Rejtjel, Budapest, 2001. 203-204. o.

⁸⁸ Lásd részletesebben: A Közigazgatás Korszerűsítésének kormánybiztosa által készített szempontok. „Részletes útmutató a hatályos jogszabályok utólagos és jogszabálytervezetek előzetes felülvizsgálatához.” 1995. április 14. 5. o.

⁸⁹ A jogalkotásról szóló – s csupán 2010 végéig létező - 1987. évi XI. törvény 18., 19., 20., 44. és 45. §-ai szólnak elsősorban a hatásvizsgálat intézményéről. Ezek áttekintésekor látható, hogy a hatásvizsgálat mint jogszabályhatékonyság-javító eszköz nem pontosan definiált, és az elemzés köre is csak nagy vonalakban meghatározott.

átláthatóbb és ugyanakkor az igényekhez jobban igazodó jogrend megteremtése. Utóbbi elősegíti a hatékony deregulációt is, hiszen a jogszabályok „átfésülésének” hiánya hozzájárulhat a jog káros túlburjánzásához, illetve csökkentheti a rendelkezések tényleges időtállóságát, illetve az azokkal szembeni közbizalmat.⁹⁰

A jog folyamatos változásának szükségességéből kiinduló és a hatékonyabb jogalkotás szándékától vezérelt jogtudományi munkák a jog változását *elsődlegesen* a társadalmi célok megvalósítására irányuló erőfeszítésnek tekintik. Amint arra Sajó is felhívja a figyelmet, „különösen a jog hatékonyságáról elszaporodott írásokban figyelhetjük meg, amint a különféle feltételezett társadalmi célokhoz méricskélik a meglehetősen önkényesen körülhatárolt társadalmi hatást. (...) Komoly veszély ez, mivel a jelenkori társadalomban az igazi változástól való félelem hivatalos értéké és követelménnyé emelte az újhoz való alkalmazkodást”.⁹¹ Az így értelmezett alkalmazkodás az új betagolását, „régizhez” történő igazítását jelenti. „Ha változásként kezeljük a hatalmi rendszer minden kísérletét, mellyel a változó viszonyokhoz (vagy akár a már jó ideje nem változó, de az idő múltával immár figyelmen kívül hagyhatatlan erőviszonyokhoz) alkalmazkodna, ezzel elmoszuk a lényegi különbséget a változás és a konzerváló alkalmazkodás között”.⁹² *Ha nem különítjük el a tényleges társadalmi változási folyamatokat azoktól az esetektől, ahol a jog változása következik be, úgy könnyen kialakulhat az a helyzet, hogy a jog változása, átalakulása a társadalmi változás megnyilvánulása, biztos jele lesz, sőt maga lesz a társadalmi változás.*⁹³ A nemzetközi szakirodalomban is erőteljes az a hang, amely – gyakran kifejezetten a kelet-közép európai átalakulásokkal összefüggésben – elhibázottnak tartja azt a társadalompolitikát, amely a joguralom kialakításának, illetve helyreállításának kizárólagos eszközeként tekint a jogintézmények, és jogtechnikai megoldások átvételére, adott területen történő meghonosítására; ahelyett, hogy a kulturális minták, szokások megváltoztatása révén kívánna hathatós eredményeket elérni, a jogi instrumentumokat csupán másodlagos jelentőségű (párhuzamos) eszköznek tekintve.⁹⁴

⁹⁰ Kovácsy Zsombor – Orbán Krisztián: A jogi szabályozás hatásvizsgálata. Dialóg Campus Kiadó, 2005. 25. o.

⁹¹ Sajó András: Társadalmi-jogi változás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 7. o.

⁹² uo.

⁹³ Sajó i. m. 9. o.

⁹⁴ Amy J. Cohen: Thinking with Culture in Law and Development. Buffalo Law Review (2009), Vol. 57. 512. o.

3. Következtetések

Mindezen törekvések (lásd a 2.1-2.4. pontban írottakat) azonban támaszok, tudományos és politikai alapok után kiáltanak, sőt – éppen a jog kiüresedése, képlékennyé és instabillá válása, a generálpreventív hatás elenyészése miatt (lásd fentebb) – ennél nagyobb kívánsággal állnak elő: a morál és a jog „intézményes” közelítésére tesznek javaslatot, gyakran egyedüli lehetséges alternatívaként ragadva meg azt. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy korunk válsága(i) sem elsősorban gazdasági természetűek, sokkalta inkább morális, erkölcsi eredetűek.⁹⁵

A jog kiüresedésének – és külső behatások iránti szükségletének - egyik biztos jele, hogy a legégetőbb társadalmi kérdéseket (népességfogyás, roma-kérdés) normatív eszközökkel (saját eszközeivel és apparátusával) a jog nem tudja megragadni (értelmezni), sőt, ezen eszközök alkalmazását az említett problémákkal összefüggésben riadtan utasítja el. Persze a jortól nem várható el, hogy mindenre saját válaszai legyenek; „történeti bűne” éppen az egyéb társadalmi alrendszerekkel, illetve normatípusokkal való összekapcsolódás hiányában keresendő. Ez persze képviselőinek – a jogászoknak - a felelőssége is (*lásd a következő alpontban*).

A (jogi) pozitívizmus legfőbb – és felettébb minimalista - törekvése, hogy a szabály és az annak mögöttes okaként megjelenő megfontolások közötti diszkrepanciákat, távolságokat és ellentmondásokat minél teljesebben feltárja és rendszerezze, ezzel is eliminálva az értékválasztás kényszerét. Történeti alapállással rendelkezik, értékelő elemeket is legfeljebb a történelmi tapasztalatok alapján hajlandó megjeleníteni; élesen rávilágít a helyes, az előírt, illetve – egyfajta jogi realizmusba torkollva - a ténylegesen érvényesülő szabályrétegek egymáshoz képesti elcsúszására, elmozgására.

A pozitív jog nem ellentéte a természetjogi alapállásnak, hanem az említettek – némi leegyszerűsítéssel - a forma és tartalom kettősségét jelentik, egymást kiegészítve. Továbbra is a természetjogi alapállás észjogi vonulata uralkodik, azzal, hogy annak procedurális, eljárási jellegűvé tétele mintegy – látszólag - feleslegessé tette az egyéni és társadalmi szintű okoknak az okozatok felismerésén, leírásán és jogi garanciákkal történő megerősítésén, illetve kezelésén keresztül történő feltárását. Ezt egy gyakorlati példán keresztül megvilágítva: a modern jog szerepfelfogását tekintve önkorlátozó, zárt rendszere elzárkózik annak akárcsak közvetett vizsgálatától, hogy mi is lenne az ember célja a világban; önnön feladatának azt

⁹⁵ Vízi E. Szilveszter: „Az erkölcs mindennek az alapja.” In: Hankiss Elemér – Heltai Péter: Münchenhausen báró kerestetik. Médiavilág, Budapest, 2009. 363. o.

tekinti, hogy a versengő felfogások, életprogramok valamifajta egyensúlyát, konfliktusmentes és párhuzamos egzisztenciáját biztosítsa.

3.1. A jogi oktatás és a jogászi lét válsága

Ez a fajta távolság szabály és a szabály létezésére okot adó mögöttes megfontolások között azonban nem csupán a jogérvényesülés egyes formáival, módozataival összefüggésben figyelhető meg, hanem a jogi oktatásban is markánsan megjelenik: a jogi oktatás leíró és „monolitikus tényközlései” (pl. melyek a létező alapelvek az adott, diszciplínaként felfogott területen; milyen anyagi és eljárási szabályok léteznek) helyébe – reményeink szerint, egyre inkább - az ok-kutató, az állításokat legalább részben kérdésekre cserélő oktatás bevezetése kerül: hiszen ma a munkához való jog (bármit is jelentsen) említése és négysoros kifejtése után a jelenlegi oktatás 360 oldalon részletezi az Mt. szabályait. A korszerű – tehát természetjogias – megközelítés szükségképpen megkettőzi a jogot; nem elhanyagolva a hatályos szabályozás ismertetését, azt markánsan megelőzi és megalapozza a lényegesebb és stabilabb – ha úgy tetszik politikatudományi, szociológiai vagy éppen etikai – kérdéseken való merengés: *pl. miben is áll az állam felelőssége azok vonatkozásában, akik dolgozni szeretnének és miért gondoljuk ezt?*

A jogászi hivatás társadalmi megítélésével és a jogi oktatás szerkezetével kapcsolatosan számos nyilvánvaló negatívummal állunk szemben: a ma jogásza sem képzése, sem jogalkalmazói tevékenysége során nem erkölcsi lényé által megragadható, fejleszthető individuumként jelenik meg, sokkalta inkább olyan szellemi szakmunkásként, aki minden teleologikus többletfunkciójától és altruizmusától megszabadított tömeglényként simul bele egy amorf és amorális társadalomba. A ma jogásza tehát szellemi szakmunkájának tárgya látszat szerint kapcsolódik a morál elvontabb és elsőbbségre törekvő normáihoz, ám valós működési autonómiája kizárólag külső – politikai és más hasonló – tényezők által determinált, anélkül, hogy önállóan megjeleníthető értékrenddel bírna. Önálló értékrend nélkül ugyanis a jogászi gondolkodás, illetve érvelés nagyfokú precizitása,⁹⁶ és az azt megtestesítő fogalmi következetesség, valamint az „érvelési irányok lezárása” stb. a jogászi hivatás öncélú attribútumává válik. A jogászi értékrend vonatkozásában is megáll, miszerint: „Az erkölcs objektív értelemben már magában is praxis. Mert nem egyéb, mint a feltétlen parancsoló törvények foglalatja, amelyek szerint cselekednünk kell. És nyilván képtelenség, ha ennek a

⁹⁶ Jakab András: Ki a jó jogász, avagy tényleg jó bíró volt-e Magnaud? JEMA 2010/1. 85. o.

kötelesség-fogalomnak a tekintélyét elismertük, még azt akarni mondani, hogy így cselekednünk mindazonáltal nem lehet. Mert akkor ez a fogalom magától elesik.”⁹⁷ „*Ultra posse nemo obligatur*. Következőleg a politikának, mint végrehajtó jogtannak, a morállal semmiféle összeütközése nem lehet. Hiszen a morál ugyancsak jogtan: csakhogy elméleti. A gyakorlat nem harcolhat a teóriával. Hacsak az utóbbi alatt nem egy általános *okosság*tant értünk; vagyis oly maximák elméletét, melyek megtanítanak a saját, előnyre kiszámított céljainkra a legalkalmasabb eszközöket választani. Azaz, ha nem tagadjuk, hogy morál egyáltalában létezik... A politika (és a jog) azt mondja: „Legyetek okosak mint a kígyók!” A morál hozzáteszi a megszorító feltételt: „és hamisság nélkül, mint a galambok.” Ha nem állhat fenn mind a kettő együtt, egyetlen parancsban, akkor valóban összeférhetetlen a politika a morállal (és jog a morállal).⁹⁸

Zlinszky János a jogász erkölcsét elemezve hívja fel a figyelmet arra, hogy a jogásztól azt követeli szakmai, hivatásbeli erkölcsé, hogy a jogban benne rejlő, általa hordozott erkölcsiséget kibontakozni, elevenné válni segítse, a jogba a társadalmi erkölcsöt belevigye. Zlinszky gondolatát annyiban érdemes pontosítanunk, hogy a „kibontakozni (...) segítse” kifejezés egy proaktív, személyes elkötelezettségekből táplálkozó gondolkodás- és viselkedésmódot feltételez, míg a „jogba a társadalmi erkölcsöt belevigye” legjobb esetben is csak egy semleges vagy az előbbivel éppen ellentétes elvárást fogalmaz meg: a kor divatos elképzeléseire alapítottan és a többségi gyakorlat mentén felmentést ad a jogásznak, aki ilyen módon megteheti, hogy „ne az igazságot, hanem az ügyfele érdekeit képviselje”.

A jogász – úgy is mint értelmiségi, s úgy is mint „tudós” - számára a fenti okok miatt is elengedhetetlen a külső, jogon kívüli impulzusok értő, s olykor alkotó befogadása. Hiszen „... a szaktudós (vagy másként: szakpolitikus) remekül „tudja” a világnak egy apró zugát; minden másról azonban fogalma sincs.”⁹⁹ Primitív, roppant tudatlan emberre valló nézetei vannak a politika, a művészet, a társadalmi szokások és a többi tudomány kérdéseiben... A civilizáció a specializációval hermetikusan bezárta ezt az önelégült embert saját korlátai közé; ám mivel az belül erősnek és értékesnek érzi magát, szakterületén kívül is hatalomra vágyik. Így bár a kvalifikált ember maximumát képviseli, az élet szinte minden területén kvalifikálatlan emberként viselkedik, azaz tömegemberként.”¹⁰⁰

⁹⁷ Immanuel Kant: Az örök béke. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 53-54. o.

⁹⁸ uo.

⁹⁹ José Ortega y Gasset i. m. 106. o.

¹⁰⁰ José Ortega y Gasset i. m. 107. o.

4. Kérdések

Az eddigieket összefoglalva: a mai jog két jellegadó sajátossága a(z alap)jogok katalógusának bővülése, erősödése; a kifinomult intézményvédelem – másrészt pedig a jog kiüresedése, „testetlenné válása”, ahol is a szabályok megalkotásának mögöttes indoka és a szabályok végrehajtásának megtörténte bizonytalanná, képlékennyé, előre nem tervezhetővé válik. Plasztikusan közelítve a kérdéshez: olyan ez mint amikor a kagyló héja folyamatosan vastagszik (itt a kagylóhéj a jogok rétege), miközben a benső várja a homokszemet, a kívülről érkező újdonságot, hogy felnövelje, saját kézzelfogható értékévé tegye azt. Soha nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy a kagyló létezése nem (lehet) öncél; legfőbb feladata, hogy éltető közege, befogadója legyen annak, amit láthatóvá tesz, felnagyít és megmunkál. Ugyanígy állunk a joggal is, amelynek a fentebb megfogalmazott felvetésekre adott *egyik lehetséges* válasza – az a bizonyos „homokszem” - mindenképpen a morális és különösen a vallási (döntően keresztény) értékek behatolása, „beszüremkedése” lehet. Természetesen anélkül, hogy ez valamifajta jogi vagy azon túli voluntarizmusként érvényesülne.

A kérdés tehát az, hogy ebbe a – fentebb vázolt - vákuumba mi hatolhat be? Két lehetőség tűnik kézenfekvőnek: **A)** valamifajta tartós jogleépülés (a társadalom infantilizálódása, primitivizálódása stb. révén), ahogyan a természeti körülmények között is életszerű, hogy egyes kagylókban nem indul meg a gyöngyképződés folyamata...; **B)** a másik lehetőség egyes – az értékválasztások kényszerét nem nélkülöző – új-régi eszmerendszerek térnyerése, melyek között a természetjogias irányzatok megerősödése látszik valószínűbbnek/lehetségesnek.

Természetesen **A)** és **B)** együtt is bekövetkezhetnek; kiváltképp a jövőbeni esetleges válságok által felerősített kényszerek hatására. Érdeemes figyelembe vennünk, hogy a jövőkutatók¹⁰¹ egy dologban egyetértenek: az élelmiszerárak rövidesen bekövetkező robbanásában; s ennek nyomán az alapvető termelési és életviszonyok átalakulásában, amely számos ma még pontosan előre nem jelezhető, járulékos társadalmi változással is jár majd...

5. Természetjog

Talán alappal feltételezem, hogy az olvasók többségének jog és vallás kapcsolatáról hallva azonnal a természetjog fogalomköre ugrik be. Valóban, némi leegyszerűsítéssel a

¹⁰¹ Lásd pl. a MTA Jövőkutató Intézete által közzétett anyagokat.

jogirodalomban hosszú idő óta alapvetően két fő irányzat, a természetjog és a pozitívizmus vitázik egymással. A természetjog egyik meghatározása szerint egy tértől, időtől független, örök érvényű jogi kódex szabályaiból áll, egy másik meghatározás szerint – amely egyébként a jogi moralizmus tartózkodóbb álláspontját teszi magáévá - nem több mint a mindenkori erkölcsi közmegegyeződésnek a mindenkori jog helyességére vonatkozó része. A pozitív jog az emberi társas alakulatok (állam, egyház, egyesület, stb.) által a maguk igényei szerint létrehozott jog, ebből következően a különböző társadalmi, történelmi körülmények folytán folyamatosan változik. A pozitív jog azonban nem csupán a tárgyi, tételes jogot jelenti, hanem azt a jogszemléletet is, amely a természetjoggal szemben állva a konkrét szabályok egyetlen lehetséges mögöttes okaként a történelmi körülményeket jelöli meg. Ebben a megközelítésben a jog fogalma a tárgyi (pozitív) értelemben használt jogra szűkül. A pozitív jog szükségességét a természetjog is elfogadja, s a jogalkotás feladatának éppen azt tekinti, hogy ezt a pozitív jogot minél jobban közelítse a változtathatatlanhoz, a természetjoghoz; ebből következően a mérce és egyben a meghatározó a természetjog.¹⁰² Egyes megközelítésekben maga a jogállam sem egyéb mint a természetjogi elvek minimumának intézményesítője.¹⁰³ A jogalkalmazásban azonban a pozitív jog az elsődleges, a természetjog a jogalkotó és a jogalkalmazó jogi és egyéb műveltségén keresztül érvényesülve a pozitív jog hiányosságait hivatott pótolni, vagy a pozitív jog értelmezése során a helyes tartalommal tölti fel azt.¹⁰⁴

5.1. A természetjogi probléma megoldatlansága

„Ha a jog modernitásunkban valóban ilyenné (*lásd a mai jogunkról írott fejezetet*) fejlődött, vagyis a társadalmi komplexitásban egyéb tényezőktől önállósuló kiválása tényleg azt eredményezte, hogy levált az addig az emberi magatartásformákat (...) végső fokon uraló theologicum és ethicum keretszabásáról, úgy nyilvánvalóan ez utóbbiak minőségei, kritériumai, vagy legalábbis minimum-tartalmaiknak addig sine qua non feltételt képező imperativuma is kikopott az immár okkal nevezhetően modern formális jogból. Akkor viszont mi maradt a jogot értéként megközelítés lehetőségéből? Túl sovány lenne vígasznak (...) az értékelő szemlélet jelenléte a jogpolitikában, illetve a szabályozás tervezéséről gondoskodó

¹⁰² Egyes megközelítésekben maga a jogállam sem egyéb mint a természetjogi elvek minimumának intézményesítője.

¹⁰³ Keith Culver – Michael Giudice: *Legality's Borders - An Essay in General Jurisprudence*. Oxford Univ. Press, 2010. 38. o.

¹⁰⁴ Szathmáry Béla: *Jogi és egyházjogi ismeretek*. Századvég, Budapest, 2003. 10. o.

törvényhozástan.”¹⁰⁵ Döntő kérdés tehát, hogy a jogpozitivizmus (jogpozitivisták jogelmélet) - és számos vonatkozásban a relatív természetjog - képtelen megragadni a jog sajátos normativitását¹⁰⁶ hiszen konkrét erkölcsi okokra történő utalás nélkül nem tisztázható, hogy az emberek „miért hoznak létre jogrendszereket, és miért ruházzák fel őket jellegzetes vonásaikkal”.¹⁰⁷

A természetjog nem azonos a természet jogával vagy másként a természeti törvényekkel (law of nature), amennyiben utóbbi elsősorban a fizikai világunkat irányító szabályszerűségeket foglalja össze. Szintén meg különböztetünk a természetjogot a természeti állapottól (state of nature) is, amennyiben ez azt a természetes, ősi állapotot jelzi, amelyben az ember az államilag szervezett társadalmi lét előtt volt (s amely állapot egyes filozófusok szerint egyfajta kívánatos, természetes állapota is az embernek).¹⁰⁸

De miért kellene magamat bárkinek vagy bárminek is alávetnem, bármihez is igazodnom? És miért kellene engedelmeskednie az embernek? A XX. század fő iránya az az elképzelés, illetve abból kibontakozó válasz, hogy azért mert az embernek vannak bizonyos „természetes” törekvései (pl. gyermeknemzés, család védelmezése, túlélés biztosítása stb.), melyek szükségképpen kapcsolódnak a „természet” (bármit is értsünk alatta) általánosabb, elvont céljaihoz. Az ezen természetes törekvéseket és célokat leíró szabályokból áll össze a „köznap” természetjog. A keresztény természetjog egy lépéssel továbbmegy ennél; emberi törekvések egyfajta plurális katalógusa helyett az ember célját (céljait) Istenhez köti; minden felvetést, legyen az jogi szabályozás vagy éppen kulturális érték, visszafordít, s kérdéssé transzformál: *hogyan illeszkedik ez vagy az a dolog az ember elsődleges céljához, Isten kereséséhez?*

Apostolok cselekedetei 17: 26-31

„Az egész emberi nemzetséget is egy vérből teremtette, *hogy lakjon a föld egész felszínén; meghatározta elrendelt idejüket és lakóhelyük határait, hogy keressék az Istent, hátha kitapinthatják és megtalálhatják, hiszen nincs is messzire egyiküktől sem; mert őbenne élünk, mozgunk és vagyunk.* Ahogy a ti költőitek közül is mondták némelyek: Bizony, az ő nemzetsége vagyunk. Mivel tehát az Isten nemzetsége vagyunk, nem szabad azt hinnünk, hogy

¹⁰⁵ Varga Csaba: A jog és a jogfilozófia perspektívái ... 25. o.

¹⁰⁶ Bódig Mátyás: Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 219. o.

¹⁰⁷ uo.

¹⁰⁸ J. G. Riddall: Jurisprudence. Oxford University Press, 2005. 56. o.

aranyhoz vagy ezüsthöz vagy kőhöz, művészi alkotáshoz vagy emberi elképzeléshez hasonló az istenség. A tudatlanság időszakait ugyan elnézte Isten, de most azt hirdeti az embereknek, hogy mindenki mindenütt térjen meg. Azért rendelt egy napot, amelyen igazságos ítéletet mond majd az egész földkerekség fölött egy férfi által, akit erre kiválasztott, akiről bizonytságot adott mindenki előtt azáltal, hogy feltámasztotta a halálból.”

Újólág is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy magának a természetjognak mindig is kettős jelentése volt: a természetet metafizikailag értelmező – vallásos - felfogással szemben állt és áll az újkori (XVI-XVIII. sz.) eredetű, „felvilágosodott racionalista értelmezésű – vagy másként laikus felfogású - természetjog”, amely a természetnek konkrét, empirikus értelmet adva, a természetjog fogalmát az emberi természet valamilyen tapasztalati tulajdonságához (tipikusan ösztönéhez, valamely könnyen felismerhető szükségletéhez) kapcsolja.

6. Keresztény természetjog

Ma – a fenti különbségeket is figyelembe vevő, lehető legáltalánosabb megközelítésben - természetjogon elsősorban bizonyos alapelvek összességét, s nem valamely formális (jogi) kódexet értjük, még akkor sem, ha tartható az az álláspont is amely a Bibliát – kultúrkörünkben - közvetlen normatív erővel ruházza fel.¹⁰⁹ A jogbiztonság szempontját, a tételes jog nélkülözhetetlenségét a természetjog is teljes mértékben vallja, legfeljebb azt állítja, hogy – jelen esetben – a Biblia nem csupán egyes társadalmi- és jogintézmények vonatkozásában magyarázó erővel bíró (kor)dokumentum, hanem olyan elsődleges normaanyag, amely az érvényesen létrejött jogi instrumentumok alkalmazhatóságát is kétségessé teheti. Az újabb természetjog kiáll amellett, hogy a törvényhozás a jogalkotásnál

¹⁰⁹ Jelen tanulmány keretein túlmutató kérdés, hogy az Írás mely rendelkezései tekinthetők ma is közvetlenül – azaz komolyabb értelmezési tevékenység nélkül is - alkalmazható/alkalmazandó „parancsolatnak”, s mely részeket kell a belőlük levonható tanulságok általánosítása stb. révén megragadnunk, s adott esetben valamely konkrét szituációban egyedi elvárássá transzformálnunk. Annyit azonban itt is rögzíthetünk, hogy a Bibliából levezetett tantételeket általában három csoportba oszthatjuk: 1) keresztény teológia (a keresztény hit tartalma); 2) keresztény etika (amit a keresztényeknek tenniük kell); 3) keresztény megtapasztalás vagy gyakorlat (amit a keresztények tesznek). Mindhárom kategórián belül további megkülönböztetés tehető, aszerint, hogy elsődleges vagy másodlagos megállapításokról van-e szó. Az első csoportban a Biblia parancsaiból és tételeiből levezetett tantételek és megállapítások vannak (tehát amit a Szentírás tanítani akar). A másodikban az alkalmi, eseti és a példa alapján történt levezetések. Némi kitérével itt érdemes megjegyeznünk, hogy a példaszzerűség, vagy pontosabban: példázatoság a jog világtól sem idegen, amennyiben – egy leegyszerűsítéssel élve – a precedensjog éppen ezekből áll össze egy szintén koherens egészzé.

az „erkölcs – s különösen a keresztény erkölcs - egyetemes érvényű követelményeitől” nem függetleníthetné magát, azaz jog és erkölcs nem lehet egymástól különálló világ. Ezt a felvetést alátámasztandó a természetjog közvetlenül a jogászai gyakorlatból vett esetekre tud hivatkozni, amennyiben a törvény rendelkezésének - vagy éppen általános elvek - hiányában a bíró az íratlan törvényre, a - biztos szakmai, s kiváltképp erkölcsi alapok nélkül töredékes – *jogérzékre, lelkiismeretre, valamifajta láthatatlan alkotmányra*¹¹⁰ stb. tud hivatkozni.

A Bibliának vagy más vallási szabálygyűjteménynek, s az ezekből leszűrt erkölcsi elveknek nincs közvetlen jogi kötőereje, illetén normatív ereje, ám ezek – közvetlen mögöttes hivatkozásként történő - hangsúlyos beépülése a jogrendszerbe (akár alapelvekként, akár a tételes jog részeként, akár pedig az értelmezés új módszereiként) két lényeges tényezőtől bizonyosan függ:

- A) az ilyen elkötelezettséggel élő jogászok és jogtudósok számától (!);
- B) a társadalmi kataklizmák jellegétől és mértékétől.

Előbbi (A) a tudományos közgondolkodás formálásában (a felvethető kérdések körének meghatározásában, azaz a tematizált tudományos közbeszéd tárgyainak megjelenítésében), utóbbi (B) pedig az értékválasztások tartalmi kényszere által erősítheti a természetjogi vonalat.

Éppen a két említett szempont miatt nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy „*egy mai természetjogi újjászületés kapcsán csakis érzékenységbővítésről, topikus érdeklődés kiszélesítéséről, szélesebb kultúránkba történő visszaágyazódásról lehet szó, és aligha egy új levezetés [Ableitung] vagy alárendelés [subordinatio] igényléséről, hiszen ez – legalább is mai tudásunk szerint – csakis egy pre-scientismusba vezethetne vissza.*”¹¹¹ Ám bizonyosan helytálló az a megállapítás, miszerint „*a kérdés tehát részben nyitott, és így elméleti érdeklődésünktől is választ várva teoretikus megalapozás után kiált.*”¹¹²

A legújabb – adott esetben keresztény megalapozású és tartalmú - természetjog annyiban új, hogy a pozitív joganyag rendelkezéseit nem a joganyag létrehozójára vagy a „jogtörténetben” kifejeződött elvekre stb. vezeti vissza, hanem valamely szabály közvetlen igazolásaként és szükségképpen eredőjeként fogadja el az adott – kimunkált és széleskörű társadalmi beágyazódottsággal rendelkező – hitrendszer, kultúrkörünkben a Biblia általános

¹¹⁰ Természetesen a magyar jogi közbeszédben a láthatatlan alkotmány kifejezés értelme letisztult. A láthatatlan alkotmány nem egyéb mint az Alkotmánynak az Alkotmánybíróság tevékenysége nyomán konkretizálódó olyan tartalma, amely egyúttal a testület jövőbeni munkájának keretét is szolgál. Lásd pl. Illéssy István: Az Alkotmánybíróság működésének kezdeti problémái. <http://jura.ajk.pte.hu/print.php?cikk=5>

¹¹¹ Varga Csaba: A jog és a jogfilozófia perspektívái ... 28. o.

¹¹² uo.

elveit és tételes elvárásait.¹¹³ Ez a közvetlenség természetesen – és ez az életszerűbb – részleges is lehet, azaz más megfontolásokkal, igazolóelv-rendszerekkel egy sorban is megjelenhet. Azaz a **természetjog**, illetve *keresztény természetjog* ennyiben **részleges** is lehet, ami praktikusán annyit tesz, hogy adott esetben egy – tipikusan – bírói, alkotmánybírói döntésben – sajátosan értelmezett „párhuzamos véleményként” - vagy egy új törvény preambulumban - megjelenhet *expressis verbis* a Bibliára, Istenre utalás is. A fentiekkel összefüggésben is sajátos kutatási irány lehet annak feltérképezése, hogy az uralkodó vallás(ok) nézetei, hitelvei, gyakorlati elvárásai milyen mértékben vannak jelen a hatályos jogban (a tételes jogot milyen mértékben befolyásolja a Bibliai hatás, illetve a keresztény hagyomány stb.), továbbá, ha valamifajta hatás kimutatható, úgy mi ennek a konkrét hatásmechanizmusa. Izgalmas – s önálló – kutatás lehetne annak feltárása is, hogy a szabad bizonyítás rendszerében a bíró támaszkodhat-e, s ha igen, milyen mértékben pl. a Bibliára. Milyen mértékben hivatkoznak az Írás közismert vagy éppen kevésbé ismert verseire a jogi képviselők beadványaikban, előkészítő irataikban vagy éppen védőbeszédekben, esetleg az ügyészek vádbeszédekben. A felvetés annyiban nem tekinthető újnak, hogy a jogelméletet más összefüggésekben is intenzíven foglalkoztatja, hogy az egyes nem jogi szempontok (pl. a közgazdaságtani szempontok Posner munkásságában)¹¹⁴ milyen szerephez juthatnak az ítélezésben, s általában a jogi döntésekben (az említett összefüggésben pl. előtérbe kerül a jog gazdasági szemléletű megközelítése, leírása – gyakran a legelemből költség/haszon elemzésekre alapítottnak).¹¹⁵

Ma még nehezen eldönthető kérdés természetesen, hogy az Isten személyére és a hozzá való viszonyra,¹¹⁶ illetve a vallási örökségre¹¹⁷ történő utalások a hazai és uniós

¹¹³ E körben is rögzítenünk kell, hogy a jog változása nem jelent feltétlenül társadalmi szintű, illetve egyéni felfogásokban tükröződő érdemi változást is egyúttal. Nyilvánvaló, hogy a Biblia nem (csak) erkölcsi parancs, mechanikus módon állami joggá transzformálható elvek logikus összessége. A Biblia központi gondolata, hogy a törvény (a jog) betarthatatlan, ezért van szükség a megváltásra. Így önmagában a bibliai elvek világi jogba való átültetése sem feltétlenül "javít" a jogon, ha a jog változását nem kíséri egyúttal valamifajta belső – egyéni és/vagy közösségi - változás is.

¹¹⁴ Cserne Péter: Jogelmélet jog nélkül? MISKOLCI JOGI SZEMLE 3. évfolyam (2008) 2. szám, 156. o.

¹¹⁵ Eric Engle i. m. 3. o.

¹¹⁶ A Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvény preambuluma: „*Mi, a Magyar Köztársaság Országgyűlésének tagjai, akik hiszünk abban, hogy Isten a történelem ura, s azok, akik a történelem menetét más forrásokból igyekszünk megérteni, hazánkért és a magyar nemzet egészségéért, az Alkotmányban rögzített felelősségünk jegyében, a magyarság egyik legnagyobb történelmi tragédiájára, a történelmi Magyarországot szétdaraboló, s a magyar nemzetet több állam fennhatósága alá szorító, 1920. június 4-én aláírt békediktátumra emlékezve, számot vetve e békediktátum által okozott politikai, gazdasági, jogi és lélektani problémák máig tartó megoldatlanságával, egyaránt tiszteletben tartva a magyar nemzet érdekeit és más nemzetek jogát arra, hogy a magyarság számára fontos létkérdésekről másként gondolkodjanak, attól a céltól vezettetve, hogy e cselekedettel hozzájárulunk a Kárpát-medencében együtt élő népek és nemzetek kölcsönös megértésén és együttműködésén alapuló békés jövőjéhez, s egyúttal a XX. század tragédiái által szétdarabolt Európa újraegyesítéséhez, a következő törvényt alkotjuk.*”

jogszabályokban csupán a jogrendszer „reziduális tételként” megjelenő szimbolikus aktusai vagy már önmagukban is a jogászai gondolkodásmód érdemi alakítói!? A mértékekre csak az idő ad választ, de a változás iránya már most világosnak tűnik.

7. Jog és vallás kapcsolata a tudomány nézőpontjából. Jog és vallástudomány, jog és teológia.

7.1. A tudományok mai helyzete – a tágabb összefüggések

Az eddig megfogalmazott állítások és felvetések egyként a következő kérdés felé mutatnak: Valóban jogos-e az a vélekedés, hogy az empirikus természettudományok szolgáltatják a világ egyetlen hiteles és végleges olvasatát? Annyi bizonyos, hogy a teológusok és filológusok mindig is igyekeztek bizonyítani, hogy a nyelvi tradíciók, a kultúra szövegei olyan igazságok hordozói, melyek a technikai és természettudományos gondolkodás számára rejtve maradnak.¹¹⁸ A természettudományos látásmód elhatalmasodása nyomán a modern jog is mintha csak a természettudomány részévé vált volna; a jogalkotói dedukció olyannyira technikai jellegűvé és pillanatnyi szükségletekből táplálkozóvá – azaz esetlegessé - vált, hogy a figyelmes szemlélőben felsejlik a kép, hogy talán vonalzót, körzöt és szextánst is használtak a jogszabály előállítói, más eszközeik nem lévén... A változatlanul uralkodónak tekinthető jogpozitivizmussal összefüggésben életszerű az a felvetés, mely szerint „a jog mint norma- és értékrendhez tartozó mozzanat, érvényességének igazolását igényli; s hogy a pozitív tapasztalat változó világa nem szolgálhat kielégítő igazolásul, csak addig maradhatott rejtve, míg magára nem eszmélt az egyoldalú természettudományos műveltségtől lekötött bölcselkedő szellem”.¹¹⁹ A jogtudomány figyelme is egyre inkább azon kérdés felé fordul, hogy hogyan is lehetséges a morális elvek – fokozottabb – behatolása a jog világába. Ennek egyik biztos jele, hogy a „hagyományos” jogpozitivizmus élharcosai is egyre másra állítják elő önálló kritériumrendszereiket, melyek révén ez az inkorporáció igazolhatóan végbemehet.¹²⁰

¹¹⁷ Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződés preambuluma nem vállalkozott (volna) többre, mint annak rögzítésére, hogy az dokumentum „ösztönzést merít” Európa vallási örökségéből, mely alapját képezte bizonyos egyetemes értékek kibontakozásának (Az Európai Parlament és az Európai Alkotmány. Európai Parlament Kiadóhivatal, 2005. 7. o.). Az új lisszaboni szerződés preambuluma is kifejezetten utal a kulturális mellett a vallási örökségre is.

¹¹⁸ Robert Zimmer: A kapu újra nyílik – Magyarázat a világ olvasatához. Helikon, 2008. 271. o.

¹¹⁹ Kecskés i. m. 220. o.

¹²⁰ Matthew H. Kramer Where Law and Morality Meet. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 17. o.

A tudományról általánosságban szólva nem elhanyagolható az sem, hogy „a filozófia korunkban válságba jutott. Egyrészt szétaprózódott a szcientista „szakfilozófiák” sokaságában, másrészt úrrá lett rajta a relativizmus és az agnoszticizmus. A filozófia elszakadt eredeti célkitűzéseitől, melyek közül a legfontosabb, hogy az egész emberi életet alapjában meghatározó, életformát és egységes-tudományos látást kínáló törekvés volt. Szükséges tehát a filozófia reformja.”¹²¹ Ezért a filozófia szerepének erősítése mind tudományos téren, mind az életbölcesség terén elkerülhetetlen, ha a vallás érvényesíteni kívánja rendeltetését: az emberi személyt és közösségét a maga legteljesebb, transzcendens célra irányuló egységbe szervezni, mely egyszerre misztikus – amennyiben az egyes emberi élet keretein túl az üdvösség lehetőségére mutat – és ugyanakkor eszkatalogikus, amennyiben mint történetileg fennálló közösség, egyház, letéteményese az emberi történelem végső beteljesülésének.¹²²

Ez többé-kevésbé a jogra is igaz, azzal a különbséggel, hogy ez nem életformát, hanem a méltóság – intézményes - lehetőségét kínálja. A mindenkinek kedvezni akaró álppluralizmus azonban relativizál és éppen a legfontosabb garanciák (generálppreventív hatás, erkölcsi mérce jelleg) vesznek el ezen keresztül – amint arról már a korábbiakban is szó esett. A méltóság (azonban) nem önmagáért való érték; csak a jó és a rossz közötti tudatos jogalkotói, jogalkalmazói, illetve önkéntes jogkövetésre épülő választás (értékválasztás) képes azt egy felnőtt ember vonatkozásában stabil értékévé tenni.

Ahhoz, hogy a kortárs tudomány komolyan vegye pl. a teológia mondandóját, eleve komolyan kel vennie annak lehetőségét, hogy van olyan egységes tudomány, a filozófia, mely az ember erkölcsi, érzelmi és racionális világait szerves egységbe foghatja.¹²³ A teológia mint tudomány nem állhat fenn olyan fundamentum – jelen esetben a filozófia - nélkül, amely a teológiát összekapcsolja a szaktudományok legégetőbb problémáinak elméleti feldolgozásával. A teológia nem egyszerűen a tradíció továbbítója ebben a megközelítésben, hanem saját ismeretforrásának radikális kifejeződése.¹²⁴ Nemcsak a teológia lelheti meg azonban filozófiai megalapozását, hanem a filozófia is remélheti kiteljesülését a teológiában. A teológia számára a filozófia alapot nyújt; a filozófia számára a teológia azt az egységet biztosítja, amelynek híján a filozófia a szakfilozófiák kaotikus, naturalizált, historizált vagy logikai-formális fragmentumtudományává esik szét. Ez a

¹²¹ Mezei Balázs: Vallás és hagyomány. L'Harmattan Kiadó, 2003. 26. o.

¹²² uo.

¹²³ uo.

¹²⁴ Mezei i. m. 27. o.

töredékesség teljes szakítást jelentene a filozófia eredeti szellemiségével; s ha a filozófia nem találja meg a maga – adott esetben teológiai - beteljesülését, akkor, úgy tűnik, nem képes meghaladni ezt a szétaprózódást.¹²⁵

7.2. A jog tudományainak és vallás tudományainak kapcsolata

7.2.1. Vallás és jog összekapcsolódása

*A jog és a teológia, valamint a jog- és a vallástudomány közötti kapcsolat természetes és kikerülhetetlen; maga a vallás szó is sokáig csupán mint jogi kifejezés volt jelen a magyar nyelvben, elsősorban mint a bíróság előtt tett tanúságtétel, s csak a protestantizmus által terjedt el a mai jelentéshez hasonló értelemben, mint a confessio – vallás, hitvallás – fordítása (a 19. századtól fokozatosan kiszorítva a relígió kifejezést).*¹²⁶

A ma divatozó jogelméleti irányzatok, a jog szerepéről vallott felfogások, az általánosnak tekinthető jogászai gondolkodás és a szekularizált társadalom nyomása akár bátortalanná is tehetné azt, aki a XXI. században vállalkozik pl. a Biblia bármely jogi természetű megközelítésben történő vizsgálatára. Mindazonáltal *elsődleges tényként ismételten rögzíthetjük*, hogy napjainkban a természetjogias felfogások lassú erősödésének is szemtanúi vagyunk.¹²⁷ Terjed a neo-formalizmus, a filozófiai idealizmus, amennyiben - mint elvi lehetőség - a transzcendens léteire történő hivatkozás is bekerül a tudományos gondolkodásba. A természetjogias felfogások lassú erősödésének tendenciáját erősítheti az a tény, hogy a XX. század második felét leszámítva a társadalmi normák – valamint azok hierarchiájának – vizsgálata körében a vallási normák tartalmának, jellegzetességeinek és más normatípusokhoz való viszonyának elemzése mindig is közérdeklődésre számot tartó és a tudományos gondolkodás homlokterébe tartozó kérdés volt.¹²⁸

¹²⁵ Mezei i. m. 28. o.

¹²⁶ Mezei i. m. 134. o.

¹²⁷ Lásd pl.: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.

¹²⁸ A legújabb amerikai kísérletek között érdemes kiemelni Jonathan Rothchild: *Law, Religion, and Culture: The Function of System in Niklas Luhmann and Kathryn Tanner* c. munkáját [Journal of Law and Religion (2008-2009), Vol. XXIV., 481. o.], amelyben a szerző 4 semleges normát kreál, amelyek viszonyítási pontként szolgálhatnak egy olyan összehasonlító elemzésben, amelyben ezen normák és az adott, vonatkozó jogi, illetve vallási normák összevetése révén lehet értékelhető és egymással is összemérhető adatokhoz jutni utóbbi normák valós tartalmait, főbb jellemzőit tekintetében. Nála ezek a normák: 1) ismeretelméleti nyitottság; 2) intellektuális szigorúság és kezdeményezés; 3) komplexitás, koherencia és feltételektől függő megvalósulás; 4) társadalmi igazságosság. Rothchild szerint az elemző összehasonlítás egy másik módja lehet a két tudományterület saját – de tartalmilag egymással is rokon - fogalmainak funkcióalapú vizsgálata. Ezen fogalomcsoportok (pl. a teológia oldalán a pönitencia, könyörület, kegyelem, míg a jogelméletben a (kár)jóváátétel, a megbocsátás és megbánás) tartalmi összemérése, „párbeszéde” a szerző szerint gyakorlati

Felvethető, hogy a társadalomban irányadó normák (normatípusok, illetve normarendszerek) között az említett kettő (némi leegyszerűsítéssel a Biblia és a mindenkori hatályos jogszabályok összessége) látszólag nagyfokú eltérést mutat, s még az sem tekinthető egységes megítélésűnek (legalábbis a teológián túli tudományterületeken), hogy a normahierarchiában vajon melyik biztosít érdemi legitimitációt a másiknak, melyik alapozza meg a másikat, mintegy annak keretét szolgálva: a természetjogi felfogásban a Biblia alapelvei és elvárásai teremtik meg azt a keretet, melyet a pozitív, tételes jog tölt ki (meg) részletszabályokkal, s utóbbi szabályok igazságossága, elfogadhatósága is elsősorban (kizárólagosan) az említett elvekkel való tartalmi egyezőségtől (ellentmondásmentességtől) függ. A mai kordivat éppen ellenkezőleg ítéli meg a helyzetet; a tételes jog lesz az a rendszerszerű konstrukció, amely az általa biztosított garanciák révén, a vallásgyakorlás intézményes feltételeinek „megteremtése” stb. révén lehetővé teszi általában a vallás, s ezen belül egyik alternatívaként a Biblia normatív erejének a közrend, a társadalmi rend érdekében történő kifejtését.

A feladat igazán izgalmassá akkor válik, amikor felismerjük, hogy az utóbbi néhány ezer évben az adott korok jogának, jogtudományának művelésében és gyakran gyakorlati művelésében részt vállaló „személyek” általában az Ószövetségi, illetve az Újszövetségi írások értelmezésében is járatosak voltak. Jog és teológia hosszú időn keresztül kéz a kézben jártak, s ez a sajátos kettősség, mind az oktatást (a vonatkozó diszciplinák együttes kezelését), mind a jogászok valláshoz való viszonyát tekintve csupán néhány száz (egyszáz) évvel ezelőtt bomlott meg.

Jogászi szemmel a Biblia, mint sajátos normaanyag legfőbb jellegzetessége, hogy „kortalan”, amennyiben szövegszintű (alaki) megjelenése nem igazodik az életviszonyok változásához. Ez a tény kettős értelemben befolyásolja a mindenkori – világi – jogértelmezés gyakorlatával való összevetést; egyrészt többlet lehet ró a Biblia értelmezőjére, amennyiben az egzegetikai és attól elválaszthatatlan hermeneutikai többletmunkát is szükségképpen el kell végeznie, másrészt azonban számos vonatkozásban éppen a Biblia-értelmezés letisztult eredményei és stabil gyakorlata szolgál biztos alapul minden más szövegtípus – így a jogszabályok – következetes és súlyosabb hibáktól mentes értelmezéséhez is.

jelentőséggel is bírhat olyan területeken, mint pl. az illegális bevándorlás kérdése, a szegénységgel összefüggő szabályozás egyes elemei stb. (Rothchild i. m. 476. o.)

A jog és a tudás egyéb formái közötti dialógus kialakulásához egy erőteljesen interdiszciplináris kiindulópont szükséges.¹²⁹ Ez ma már többet jelent, mint a szociológia vagy a diskurzus-analízis módszereinek segítségével hívása a jogi folyamatok jobb megértéséhez, áttekintéséhez. Sokkalta inkább olyan új (tudomány)területek felé történő nyitás igénye fogalmazódik meg, melyek mindeddig nem vagy csak alig érintkeztek a jogtudománnyal (kulturális antropológia,¹³⁰ teológia,¹³¹ vallástudomány¹³² stb.). Sőt, ma már ezek kapcsolata sem szorítkozhat általánosságok szintjén mozgó „kölcsonös bemutatkozásra”, sokkal inkább olyan előzetesen megkonstruált interdiszciplináris eljárások, és ezekhez kötődő koherens és szisztematikus módszerek kialakítása szükséges, melyek biztosítani képesek az érdemi összehasonlító elemzések/ kutatások stabil kereteit, s egyúttal a szükséges rugalmasság és nyitottság felé is elkötelezettek.¹³³

7.2.2. A vallás fogalmáról

A vallás rendszerbe foglalt és kinyilvánított, tehát megismerhetővé tett hitelvek, valamint az azokhoz igazodó, kötelező magatartási szabályok összessége és ezek megvalósulási folyamata. A három elem – ha úgy tetszik a vallás fogalmának három *rétege* - tehát (leegyszerűsítően, a kereszténység vonatkozásában): **1)** a Biblia, **2)** az ehhez kapcsolódó – és nagy mértékben rögzített – vallási gyakorlatok, hagyományok és egyéb elvárások, valamint **3)** a tényleges megvalósulás, azaz a hétköznapi valósága. Az említett fogalmi rétegek, illetve elemek egyikének sincs – a mai modern társadalmakban - közvetlen jogi kötőereje, legfeljebb egyes (rész)szabályok átvételére kerül sor az állam által elismert jogba illesztetten (pl. a ne lopj szabályé), s így – közvetetten kerül sor azok jogalkalmazás során történő érvényesülésére, illetve az állam által alkotott/elismert jogi rendelkezésekkel való tartalmi interferálás esetén szintügy. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy valamely egyház tagján az adott vallási nézetrendszer elemei csak akkor válhatnak *jogilag* számonkérhetővé, ha azok egyúttal

¹²⁹ Richard Sherwin i. m.

¹³⁰ Részletesebben lásd pl.: Freeman Michael - Napier, David (szerk.): Law and Anthropology. Current Legal Issues Volume 12, London, 2009. 47. o.

¹³¹ A legnépszerűbb megközelítésben a teológia nem egyéb, mint a két végpont közötti oda-vissza mozgás, ahol is a két végpont az örök igazság, illetve a pillanatnyi helyzet, amelyben ezt az örök igazságot fel kell lelni. Pl.: Paul Tillich: Systematic Theology. Reason and Revelation, Being and God, (1951) Vol. 1, 3. o.

¹³² Amennyiben a vallástudomány egy olyan szintetikus és lényege szerint leíró tudomány, amelynek fő célkitűzése a vallási jelenségek számbavétele; úgy a hagyományosan e körbe sorolt ágazati szaktudományok mellett lehetségesnek és szükségesnek mutatkozik a jogelmélet, illetve a tételes jogra támaszkodó jogtudományi ágak sajátos módszereinek és előfeltevéseinek beemelése a vallási valóság egy-egy dimenziójának elemzési lehetőségei közé, különösen, ha az magára a jogra is hatást gyakorol.

¹³³ Rothchild i. m. 476. o.

az állam által is „újratermelődtek” vagy, ha azok egyébként ellentétesek azokkal a többségi normákkal, melyek jogszabályokban – a vallási szabályok lététől függetlenül - is rögzítésre kerültek.

A jog és a vallás mai kapcsolata egy látszólag egyirányú folyamatként írható le. Ebben a kapcsolatban a tételes jog és az erre épülő jogtudományi ágak hivatása, elsődleges feladata, hogy meghatározza a vallásszabadság kereteit, illetve a vallás gyakorlásának intézményes kereteit, akár az állami egyházjog, akár pedig az ún. felekezeti egyházjog szabályainak megalkotásához nyújtott szakmai segítsége révén. Ez a közreműködés – a mai kiegyensúlyozott politikai-társadalmi berendezkedés mellett – inkább csak technikai jellegűnek tekinthető, a jogalkotás és jogalkalmazás letisztult megoldásainak, dogmatikai eszköztárának felajánlására, egyes „fogalmak átadására” irányul. Hasonló szereppel bír a jogtörténet is, amely a vallástudomány különböző területei számára nyújt hasznos adalékokat adott társadalmak, vallások állami-jogi jogi összefüggéseinek alaposabb megértéséhez. A kapcsolat egyik új formája az új vallási közösségekre vonatkoztatva a dokumentumelemzés módszerével végzett azon (jog)szociológiai vizsgálat, mely jelentős mértékben támaszkodik a jog dogmatika eszköztárára.

Jog és vallás kapcsolata azonban nem lehet egyirányú. Miként hathat a legáltalánosabban felfogott vallás a tárgyi jogra, s azt részben alakító, részben magyarázó jogtudományra? Ez írásom egyik legfőbb kérdése. Kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy mindkettő – a jog is és a vallás is - olyan társadalmi normaként van jelen hétköznapijainkban, melyek céljai között egyként szerepel a kívánatos egyéni és közösségi magatartások előírása, a normaellenes cselekvések szankcionálása, illetve ezek egyéb következményeinek megállapítása. Végző soron mindkettő sajátos funkciója a társadalmi kohézió, illetve integráció vagy éppen a társadalmi szolidaritás kialakítása, adott esetben erősítése. Alapigazság, hogy az egyes társadalmi normatípusok jobb esetben egymás hatását felerősítik, kiegészítik.

A (jog)tudomány – különösen tőlünk nyugatabbra – már jó ideje elfogadja azt a vizsgálati lehetőséget, amely valamely jogintézményt nem a hagyományos megközelítések valamelyikében tárgyal – azaz pl. intézménytörténeti bevezetés után tárgyalva a hatályos joganyagot,- hanem a Biblia egyes elvei, tanításai fényében.¹³⁴ Hasonló kísérlet az is, amikor a jogalkalmazó - pl. egy konkrét tanulmányban az ügyész – viselkedését, a vele szemben

¹³⁴ pl. C. Scott Pryor: Consideration in the Common Law of Contracts: A Biblical – Theological Critique. Regent University Law Review Vol. 18, 2005-2006 Number 1; 1-48. o.

támasztott elvárásokat is bibliai minták, előképek alapján térképezzük fel.¹³⁵ Érdemes felhívni a figyelmet egy különösen érdekes hazai folyamatra is; megindult a jogi oktatás irodalmi esetek feldolgozásán keresztüli megújítása, közismert történetek hatályos büntető-tényállások fényénél történő vizsgálata révén. E körben utalhatok Tóth Mihály, illetve Kis Anna vagy éppen e sorok szerzőjének egynémely munkájára is,¹³⁶ azzal a megjegyzéssel, hogy a feldolgozott történetek egy (jelentős) része ószövetségi eredetű. Tóth Mihály hatású munkája 2010 áprilisában jelent meg, *Az Ószövetségtől a Pink Floydig* címmel.¹³⁷

Az összefoglalás igényével kimondhatjuk, hogy – tudományos értelemben – legalább négyféle módon kapcsolódhat össze a vallás és a jog:

A) sor kerülhet a vallási valóság elemzése a különböző jogtudományi területek sajátos módszerei révén. E körben nyilván a legkézenfekvőbb a jogszociológia segítségül hívása;

B) az egyes (világi) jogintézmények kialakulására, hátterére vonatkozó – elsődlegesen vallástörténeti, vallásszociológiai kutatások eredményei révén;

C) sor kerülhet a jog dogmatikai eszköztárának, fogalmi készletének „átadására” a hitélet, vallásgyakorlás szabályozhatósága érdekében. A (jogi) szabályozás elkülönült tárgya és módszere (?) alapján az állami egyházjogot, illetve az egyes egyházak belső normáinak összességét elkülönült jogterületként is értelmezhetjük;

D) a tárgyi jog és maga a jogtudomány is befogadója lehet a hitbéli, vallási igazságoknak, elveknek – mely által megújulhat, sőt meg is változhat a jogi gondolkodás. Ma jogfejlesztés egyik döntő – a globalizációval összefüggő - iránya a *best practice* átvétele, azaz máshol már sikeresnek bizonyult intézmények, joggyakorlatok átvétele. Ebben a kultúrkörben pedig mi lehetne jobb *best practice*, mint a Biblia egyes elveinek, szabályainak adaptálása?

A természetjogász oldaláról nézve, van-e az elvontsággal, filozófiai absztraktsággal, életidegenséggel vádolt természetjognak „félnivalója” a tények tudományával foglalkozó empirikus jogszociológiától? Kell-e tartania a természetjogias jogfilozófiának a pozitív megismerési módszerrel dolgozó jogszociológiától?¹³⁸ A válaszuk az lehet, hogy egyáltalán

¹³⁵ Larry O. Natt Gantt – Charles H. Oates – Samuel Pyeatt Menefee: Professional Responsibility and the Christian Attorney: Comparing the ABA Model Rules of Professional Conduct and Biblical Virtues. *Regent University Law Review* Vol. 19, 2006-2007 Number 1; 3-92. o.

¹³⁶ Rixer Ádám: Káin és Ábel története a modern büntetőjog tükrében. In: Rixer Ádám: *Religion and Law – Vallás és jog*. KRE ÁJK, 2010. 168-181. o.

¹³⁷ Tóth Mihály: *Az Ószövetségtől a Pink Floydig*. Dialóg Campus Kiadó, 2010. (2. kiadás)

¹³⁸ A jogszociológia egyik gyengesége, hogy a globalizációs trendek ellenére sokkalta inkább a nemzeti, azaz belső jogi fogalmak kialakulásának, tartalmának, jellegzetességeinek vizsgálatára koncentrálnak, semmint a nemzetközi összefüggésekre, legyenek azok az államok egymás közti jogi kapcsolataira irányuló vizsgálatok vagy az egyes vállalatok jogi természetű kapcsolatainak feltárására törekvő kutatások. Volkmar Gessner: *Global Approaches in the Sociology of Law: Problems and Challenges*. *Journal of Law and Society* Vol. 22, number 1, March 1995. (Cambridge, USA) 85. o.

nem, sőt, a szociológia a természetjog par excellence segédtudománya. A szociológia – írja Jacques Leclercq – olyan a természetjognak, mint az anatómia vagy a biológia az orvostudománynak, vagy pedig mint a pszichológia az erkölcsnek, minthogy tényeket szolgáltat a természetjognak.¹³⁹

A jog érvelési kultúrája, mely magas fokú változatosságot hoz létre – mondjuk kiemeli minden egyes eset különösségét, s megelégszik olyan semmitmondó általános formulákkal, mint „arányosság” vagy „érdekmérlegelés” -, abba az irányba mutat, hogy megnyissa a jog rendszerét a viszonylag merev környezeti rendszerekhez történő alkalmazkodás számára.¹⁴⁰ Ilyen lehet a vallással való kapcsolat is. „Nyilvánvalóan a változások korát éljük, melyben a jog egyre kevésbé pusztán valamiféle megállapodott hagyomány rögzítője. Abból a mindig is megvolt kettősségből, melyben a jog egyfelől a mindenkori status quo őrizője, másfelől viszont a társadalmi dinamizmus, az újítás egyik legalábbis hallgatóságos eszköze, egyre inkább az utóbbi kerekedik felül.”¹⁴¹ Másként megfogalmazva: a két lényeges elvárás a joggal szemben egyrészt a nagyfokú (formai) állandóság, másrészt a reagálásra képes érzékenység a társadalmi érdekek számára.¹⁴²

A változás és a változáshoz aló viszony természetesen sokféle lehet. A posztmodern felfogások¹⁴³ élesen bírálják pl. Fukuyama – a történelem végét jelző - nagyívű vízióját,¹⁴⁴ amennyiben azt állítják, hogy a társadalmi rend elemei, s közöttük a jog is folyamatosan ki vannak téve a különféle dekonstrukciós hatásoknak, melyek számos alternatív irányt nyitnak. A posztmodern elméletek elvetik a nyugati típusú, kapitalista, liberális vagy marxista „meta-narratívákat”,¹⁴⁵ ámde témánk szempontjából rendkívül lényeges az is, hogy ezek a felfogások a racionalitás mindenhatóságának tagadásán túl elvetik az egyetlen, objektív igazság lehetőségét is.¹⁴⁶ Az objektív igazság lehetőségének elfogadása egyúttal jelentősen túl is mutat a marxizmushoz való viszonyon: „A marxizmus válsága nem szünteti meg az igazságtalan és elnyomó körülményeket a világban... Sokan keresik ma a felszabadulás új,

¹³⁹ Frivaldszky i. m. 380. o.

¹⁴⁰ Niklas Luhmann: A jog mint szociális rendszer. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Budapest, 1994. 61. o.

¹⁴¹ Varga Csaba: A jog és a jogfilozófia perspektívái ... 17. o.

¹⁴² Niklas Luhmann: A jog mint szociális rendszer. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Budapest, 1994. 65. o.

¹⁴³ C. Norris: The Truth about Postmodernism. Oxford, Blackwell, 1993. 22-74. o.

¹⁴⁴ F. Fukuyama: The End of Liberty and the Last Man. London, Hamish Hamilton, 1992. Fukuyama azon tényből kiindulva érvel, hogy a világ példaadó államai kialakították a szabadpiaci kapitalizmus és a liberális demokrácia szilárd rendszerét

¹⁴⁵ J. F. Lyotard: The Post Modern Condition: A Report on Knowledge. Manchester University Press, 1984., p. xxiv és M. Donaldson: „Some Reservations About Law and Postmodernism” American Journal of Jurisprudence (1995) 40 – 335. o.

¹⁴⁶ C. Douzinas – R. Warrington: Postmodern Jurisprudence. London, Routledge, 1991. 6-7. o.

hiteles elméletét és gyakorlatát. Mindezek számára az Egyház felkínálja nem csak társadalmi tanítását és általában a Krisztusban megváltott emberről szóló örömhírét, hanem a kirekesztés és a szenvedések elleni konkrét kiállását és segítségét is” - állította II. János Pál pápa.¹⁴⁷

Egy 2008-as magyarországi – reprezentatív – felmérés alapján a válaszadók egyharmada gondolja azt, hogy az Európai Unió sorsának további alakításában a kereszténység a döntő érték (illetve döntő érték lehet).¹⁴⁸ J. Delanie elhíresült kijelentése szerint „Európának lélekre is szüksége van,” sőt az ENSZ égisze alatt zajló konferenciák dokumentumaiban is egyre gyakrabban jelenik meg az emberiség „lelki” fejlődésének (*spiritual development of human societies*) előmozdítására vonatkozó igény.¹⁴⁹ Témánk szempontjából – mind a morális, mind pedig a nemzetközi összefüggések terén - lényeges, sőt éles kérdés, hogy „Képes lehet-e a jog az új értékek konszenzusának megteremtésére, illetve milyen is az a jog, amely mindenkire egyként vonatkozhat?”

¹⁴⁷ II. János Pál pápa *Centesimus annus* c. szociális körleveléből

¹⁴⁸ Korpics Márta – Wildmann János: Vallások és egyházak az egyesült Európában I. – Magyarország. Kutatási beszámoló /kézirat/ 2009. 2. o.

¹⁴⁹ A. A. Cancado Trindade i. m. 247. o.